

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΝ Τῷ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙῳ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΣ ΒΙΟΣ ΕΝ Τῇ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

Ἀνακοίνωσις ἐν τῷ 37ῳ Διεθνεί συνεδρίῳ τῆς Θείας Εὐχαριστίας γενομένη
ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Μονάχου.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1961

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΕΨΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΕΨΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΒΛΕΨΗΣ

ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΣ ΒΙΟΣ ΕΝ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ

ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΣ ΒΙΟΣ ΕΝ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

Μεταφράστηκε από τον Δρ. Ν. Καραγιάννη
από την Αγγλική γλώσσα του Δρ. Ν. Καραγιάννη
(Αθήνα)
Εκδόσεις Παρισιανής 1961

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1961

Μετάφρασις ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ πρωτοτύπου
(παρὰ M. Schmaus «der Kult und der heutige
Mensch»)

ὑπὸ Ἀντωνίου Παπαντωνίου π. Θ.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΣ ΒΙΟΣ ΕΝ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

Ἀνακοίνωσις ἐν τῷ 37ῳ Διεθνεί συνεδρίῳ τῆς Θεᾶς Εὐχαριστίας γενομένη
ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Μονάχου.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1961

ΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΚΗ
ΛΕΓΩΝ ΚΑΙ ΕΡΩΤΩΝ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΝ ΤΗΣ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΣ ΒΙΟΣ
ΕΝ ΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ

Εκδόσεις 1958-59 & 59-60
Εκδόσεις 1958-59 & 59-60

Ἀνάτυπον
ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τῆς
Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν
τῶν ἐτῶν 1958-59 & 59-60
τιμητικὸν ἀφιέρωμα
εἰς Γεώργιον Σωτηρίου.

ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΣ ΒΙΟΣ ΕΝ Τῇ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΟΥ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ*

Α'

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ ΤΙΝΑ

Τὸ γεγονός ὅτι καλοῦμαι ἐν τῇ πλαίσιῳ τοῦ διεθνoῦς ἐπιστημονικοῦ συνεδρίου, συγκληθέντος ἐν Μονάχῳ, ἐξ ἀφορμῆς τῆς μεγάλης ἐκδηλώσεως τῆς ρωμαιοκαθολικῆς εὐσεβείας, νὰ ὁμιλήσω ἐπὶ τοῦ θέματος: Πολιτεία καὶ πολιτειακὸς βίος ἐν τῇ Λατρείᾳ τοῦ ὀρθοδόξου Χριστιανισμοῦ, ἀποτελεῖ δι' ἐμὲ ὑπόθεσιν μεγάλης χαρᾶς, ἐνῶ ταυτοχρόνως ὀρθοῦται καὶ ὡς δυσχερὲς καθήκον. Δι' ἓνα ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὸν ἱστορικὸν ἀποτελεῖ τὸ τοιοῦτον ὑπόθεσιν χαρᾶς, καθ' ὅσον οὗτος συναισθάνεται, ὅτι ὁ ρωμαϊκὸς καὶ ὁ ἑλληνικὸς Καθολικισμὸς—παρὰ τὰς μεταξὺ τούτων ὑφισταμένας διαφοράς¹—προέκυψαν ἀπὸ τῶν αὐτῶν πρωτοχριστιανικῶν καθολικῶν πηγῶν καὶ διαρκῶς ἀπὸ τῶν αὐτῶν ἀνεξαντλήτων πηγῶν ἀρύονται τὴν εὐσέβειαν καὶ δημιουργικὴν αὐτῶν δύναμιν, διὰ τε τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον. Ἡ ἀρχαία «Una Sancta» (Μία Ἀγία Ἐκκλησία) ἀποτελεῖ τὸ κοινὸν θεμέλιον, τὴν κοινὴν βᾶσιν ἀμφοτέρων. Ἡ σταθερὰ πίστις πρὸς τὸν Σωτῆρα τοῦ Κόσμου, τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν ἐνανθρωπήσαντα Λόγον, ὡς πρὸς τὸν νέον Ἀδὰμ, καὶ ἡ πίστις εἰς τὴν παρουσίαν Αὐτοῦ ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ οὐρανίου

*. Σημ. μετφ. Ἡ ἀνακοίνωσις αὕτη, γενομένη ἐν τῇ διεθνῇ εὐχαριστιακῇ Συνεδρίῳ τοῦ Μονάχου (2 Αὐγ. 1960), εἰς δὲ μετέσχε τιμητικῶς καὶ ὁ καθηγητὴς κ. Γεράσιμ. Ἰ. Κονιδάρης, κατόπιν ἰδιαιτέρας προσωπικῆς προσκλήσεως τοῦ Προέδρου τοῦ Συνεδρίου καθηγητοῦ Dr. Michael Schmaus, εὖρε ζωηρὰν ἀπήχησιν μεταξὺ τοῦ συνελθόντος ἐπιστημονικοῦ κόσμου καὶ ἐπὶ διεθνoῦς ἐπιπέδου. Τὸ πρωτότυπον γερμανικὸν κείμενον, οὗτινος παρέχεται ἐνταῦθα μετάφρασις, ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ ἐκδοθέντι σχετικῇ ἐορταστικῇ τόμῳ (σ. 213-247) ἐν Μονάχῳ ὑπὸ τοῦ M. Schmaus. Ὁ τόμος φέρει τὸν τίτλον: Der Kult und der heutige Mensch (= ἡ λατρεία καὶ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος), περιέχει δὲ ἐργασίας ἐπιφανῶν θεραπόντων τῆς Ἐπιστήμης ἐξ ὅλου τοῦ κόσμου.

1. Πρβλ. Χρ. Ἀνδρούτσου, Συμβολική, ἐκδ. 2α 1930. Ἰω. Καρμύρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας τ. 1-2. Ἐκδόσις 2α. Χρυσ. Παπαδοπούλου, Τὸ πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης, 1930. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ τρίτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ τὸ πρωτεῖον, 1932.

Πατὴρ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καθοδηγουμένη Ἐκκλησία ὡς καὶ ἡ πεποιθήσις ἐπὶ τὴν πραγματικὴν—μυστικὴν παρουσίαν τοῦ μετουσιουμένου Χριστοῦ ἐν τῷ μυστηρίῳ τῶν μυστηρίων, τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ¹, ταῦτα πάντα—καί, ὡς προείπομεν, παρὰ τὰς ὑφισταμένας διαφόρους περὶ τούτων ἀπόψεις καὶ θεωρίας—, ἀποτελοῦσι τὴν κοινὴν καὶ ἀδιάσειστον βάσιν εἰς ἀμφοτέρας τὰς πρεσβυγενεῖς Ἐκκλησίας. Διὸ καὶ μετ' εὐχαριστήσεως ἀπεδέχθην τὴν φιλικὴν καὶ ἐν ταύτῳ τιμητικὴν πρόσκλησιν νὰ ὁμιλήσω ἐνταῦθα.

Τὸ θέμα μου θεωρῶ ὡς δύσκολον, ἔνεκα δύο κυρίως λόγων:

Πρῶτον· διότι σύμπασα ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐπὶ μακρὸν διάστημα ἐσίγησεν ἐπὶ τοῦ ἄκρως δυσεπιλύτου προβλήματος περὶ τῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν πολιτείαν, καθ' ὅσον αὕτη δὲν συμμετέσχεν ἐπισήμως εἰς τὰς θεολογικὰς συζητήσεις τῶν χωρῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, μολονότι ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ θεμελιώδεις ἀρχὰς καὶ πείραν ἱκανὴν ἐκ τῆς πλουσίας αὐτῆς Ἱστορίας καὶ πράξεως². Καὶ δεύτερον· διότι—παρὰ τὴν γενομένην ἐμβριθὴ θεολογικὴν ἐργασίαν—οὐδεμία πρόκειται τῷ ἐρευνητῇ σχετικὴ ἔρευνα, τὸ ὑλικὸν τῆς ὀρθοδόξου λατρείας συμπεριέχουσα³.

Τούτοις προσθετέα καὶ τὰ δυσχερῆ καὶ κρίσιμα προβλήματα τῆς γενέσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ ἀρχεγόνου Χριστιανισμοῦ εἰς Κ α θ ο λ ι κ ι σ μ ο ν⁴ ὡς καὶ τῆς θέσεως αὐτοῦ ἔναντι τῆς πολιτείας, ἅπερ στενῶς συνδέονται πρὸς τὸ ἡμέτερον πρόβλημα. Τὰ προμνημονευθέντα εἶναι θεμελιώδους σημασίας

1. Ἀνδρούτσου, Δογματικὴ. Ἀθήναι 1907. Κ. Δυοβουνιώτου: (γερμ. «Die Lehre der Griechisch-Orthodoxen Anatolischen Kirche» ἐν «Ekklesia», συλλογὴ αὐτοπαρουσιάσεως τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ Fr. Siegmund-Schulze, Leipzig 1939. Ὁμοίως: Die orthodoxe Kirche in griechischer Sicht. Ἐκδότης Π. Μπρατσιώτης ἐν τῇ συλλογῇ «Die Kirchen der Welt» τόμ. I. μέρος I. Stuttgart 1959, σ. 106 ἐξ. (Καρμίρης 188 ἐξ. Θεοδώρου). Ecclesia Orans, zur Einführung in den Geist der Liturgie, 22 ὑπὸ S. Gasper: Weltverklärung im liturgischen Geiste der Ostkirche 1939 VII f f 148 ff.

2. Kartashov A. Die Kirche und der Staat σ. 78· ἐν τῷ συλλογικῷ ἔργῳ ὑπὸ τίτλῳ Kirche und Staat und Mensch (ρωσικαὶ ὀρθόδοξοι μελέται με συμμετοχὴν τῶν N. Alexejev, N. Berdjajev, S. Bulgakov, G. Feodorof, A. Kartaschow, F. Lied, B. Yscheslavzew, W. Zenkowsky, ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ τμήματος ἐρευνῶν τοῦ οἰκουμένου Συμβουλίου διὰ πρακτικῶν Χριστιανισμῶν 1937). St. Zankov: Das orthodoxe Christentum des Ostens, Berlin 1929 σελ. 126 ἐξ. 128-129. Ἀλιβιζάτου, ἐν τῷ συλλογικῷ ἔργῳ «Ekklesia» σ. 89 ἐξ. Ἀθήναι 1937. Ἐπίσης ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ 1937 «Ἐκκλησία, πολιτεία καὶ Ἔθνος». E. Benz: Die Ostkirche, München 1952. σ. 136, 158, 167, 189, 237, 257, 333.

3. Ἐνταῦθα νοοῦνται: αἱ λειτουργίαι (ἰδὲ κατωτέρω), τὸ Εὐχολόγιον, τὰ Μηναῖα, τὸ Τριψῆδιον καὶ τὸ Πεντηκοστάριον. Ἐκ τῶν Μηναίων τὰ τοῦ Σεπτεμβρίου, Ὀκτωβρίου Νοεμβρίου καὶ Ἰανουαρίου ἐξεδόθησαν ὑπὸ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας 1959-1961.

4. Wolf Ernst: Christentum, Ἀρθρον ἐν R.G.G.⁹. (=Religion in Geschichte und Gegenwart) τόμ. 3 I Col. 1698 ἐξ.

διὰ τὴν καθόλου ἀποσαφήνισιν τῶν προϋποθέσεων διὰ τὰς ἱστορικὰς καὶ ἐνεστώσας σχέσεις μεταξὺ Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ Χριστιανισμῷ, μάλιστα δὲ ἐν τῇ λατρείᾳ.

Τούτου ἕνεκα ἐπιφυλάσσομαι διὰ μίαν λεπτομερῆ διεξεργασίαν εἰς προσεχῇ μελέτην ἐπὶ τοῦ θέματος περὶ τῶν διεπουσῶν ἀρχῶν καὶ τῆς βασικῆς τοποθετήσεως ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ τῷ παρόντι τόσον τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς πολιτείας ἐν τῇ λατρείᾳ αὐτῆς, ὅσον καὶ τῆς χριστιανορθοδόξου Πολιτείας, ἰδίᾳ δὲ τῆς Ἑλλάδος, ἔναντι τῆς λατρευτικῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτῶν, ταῖς καθοριζομέναις ὑπὸ τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου (Συντάγματος) καὶ τῆς ἐξακολουθοῦσης νὰ ἰσχύῃ βυζαντινῆς παραδόσεως.

I

ΓΕΝΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΙΝΟΔΙΑΘΗΚΙΚΗ ΠΡΩΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΙΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΛΑΤΡΕΙΑΣ

Εἶναι ἀναγκαῖον ὅπως ἀφετηρίαν τοῦ θέματος τῆς ἐξουσίας ἀποτελέσῃ γενικὸς καὶ οὐσιώδης χαρακτηρισμὸς τῆς λατρείας τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, διότι ἡ βασικὴ τοποθέτησις τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς Πολιτείας εἶναι ζήτημα ἀρχῆς, ἀντικατοπτρίζεται δὲ ἐν ταῖς κυριωδεστάταις λατρευτικαῖς μορφαῖς, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι καὶ τοῦ παρόντος.

1. Παρατηρήθη πολλάκις κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ὅτι ἡ ὀρθόδοξος λατρεία εἶναι πρωτοχριστιανικὴ καὶ ἀρχέγονος καθολικὴ¹. Τοῦτο εἶναι ἀπολύτως ὀρθόν, καθ' ὅσον: περιεχόμενον, ἰδέαι, βασικοὶ λατρευτικοὶ τύποι καὶ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας συνανεπτύχθησαν παραλλήλως καὶ διετυπώθησαν εἰς μορφὰς κλασσικὰς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀρχεγόνου Χριστιανισμοῦ μέχρι τῆς κλασσικῆς τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων ἐποχῆς².

Ἡ ὀρθόδοξος λατρεία εἶναι «παλαιοχριστιανικὴ» οὐ μόνον διότι ἐν ταύτῃ ἡ ἐνανθρώπησις, τὸ πάθος καὶ ἡ ἀναίμακτος ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ θυσία τοῦ Χριστοῦ (ὡς αἶνος, δοξολογία, παράκλησις, ἐξιλαστήριος καὶ ἀπολυτρωτικὴ θυσία) πρὸ πάντων δὲ ἡ ἰδέα τῆς Ἀναστάσεως³ καὶ τὸ δυνατὸν

1. Ἰδὲ σχετικὰς πραγματείας τοῦ Zankow (ἐ. ἀ.) καὶ Ἀλ. Β. Ζάτου («Ekklesian» σ. 91 ἑξ.).

2. Ἀλ. Β. Ζάτου: ἐν «Ekklesian» ἄρθρον περὶ Λατρείας σ. 10. Τοῦ αὐτοῦ: Ἡ λατρεία τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, εἰσήγησις διὰ τὸ δογματικὸν συνέδριον τῆς Lund (Σουηδίας): Περὶ τῶν διαφορῶν τῶν Ἐκκλησιῶν ἐν τῇ λατρείᾳ. Ἀθῆναι 1952 Τρ. μ. π. ἐ. λ. α. ἑ. ἀ. σ. 157.

3. Ἰδὲ Zankow: Das orthodoxe Christentum 49, 52, 59. Ἀλ. Β. Ζάτου (συλλογικὸν ἔργον «Ekklesian») σ. 91 ἑξ. Kartaschow σ. 80.

τῆς θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου, παρίστανται ἀρμονικῶς καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς θείας Λειτουργίας, ἀλλὰ καὶ διότι τὰ ἐπὶ μέρους συστατικὰ τῆς λατρείας στοιχεῖα συνεκλείσθησαν εἰς ἐνότητα ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην τοῦ πρώτου καθολικισμοῦ. Εἰς τὴν ἐνότητα ταύτην ἀνήκουσιν οὐ μόνον ἡ χριστολογία, σωτηριολογία καὶ ἐσχατολογία, ἀλλὰ καὶ ἡ μυστικὴ—συμβολικὴ συνάντησις καὶ σύναψις οὐρανοῦ καὶ γῆς, Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας. Τὸ μυστήριον τοῦτο τελεσιουργεῖται διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καθοδηγουμένης Ἐκκλησίας, ἐν τῇ μεγαλειώδῃ κοινωνίᾳ τῆς πίστεως, τῆς ἀγάπης, καὶ τῆς ἐλπίδος, πρὸ πάντων δὲ διὰ τῶν μυστηρίων καὶ ὅλως ἰδιαιτέρως διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς θ. Εὐχαριστίας. Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καθίσταται δυνατὴ ἡ ἀναγέννησις τοῦ ἀνθρώπου καὶ δι' αὐτῆς ἡ «καινὴ κτίσις»¹.

Πῶς δύναται ὁμοῦς νὰ καταστῇ τοῦτο ἐφικτόν; Ὅταν τὰ δημιουργήματα καταστῶσι διάπλεα πνεύματος Θεοῦ. Ὁ κόσμος καὶ αἱ ἐν αὐτῷ τάξεις (θεσμοὶ) εἶναι δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, ὀφείλουσι δὲ νὰ ἀναγεννηθῶσι διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀναγέννησις αὕτη λαμβάνει χώραν ὅταν τις ζῇ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, πρὸ πάντων δὲ διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Διὰ τῆς Κοινωνίας καθίσταται τοῖς πιστοῖς ἐφικτὴ ἡ ὑποκειμενικὴ οἰκείωσις τῆς ἐν Χριστῷ συντελουμένης σωτηρίας καὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου. Ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Σωτηριολογίᾳ καὶ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ ἐντεῦθεν, γίνεται ἀποδεκτόν, ὅτι ἡ λύτρωσις δέον νὰ νοηθῇ ὡς ἀκολουθῶς: Ἐν τῇ ἐνανθρωπήσει ἔχομεν οὐ μόνον τὴν ἀπολύτρωσιν τοῦ ἀνθρωπίνου διὰ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ—Λόγου, ἀλλὰ καὶ τὴν προϋπόθεσιν τῆς θεώσεώς του.

2. Ποῖος ὁμοῦς ὁ σκοπὸς τῆς θείας οἰκονομίας κατὰ τὴν ἄποψιν τῆς Ὁρθοδόξου Σωτηριολογίας;

Ἀνθρώπος, κοινωνία καὶ πολιτεία ὀφείλουσι νὰ ἀναμορφωθῶσι χριστιανικῶς διὰ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ δράσης Ἐκκλησίας. Τοῦτο θὰ καταστῇ δυνατόν ὅταν ἐπικρατήσῃ εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ἡ τάξις, ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ὁμόνοια. Ὑπὲρ τῆς ἐπικρατήσεως τούτων ἐν τῷ κόσμῳ εὐχεται διαρκῶς ἡ Ἐκκλησία ἐν πάσαις ταῖς κυρίαις λατρευτικαῖς τελεταῖς αὐτῆς ἀπὸ τῆς πρώτης ἀρχῆς

1. Τὰ κείμενα τῶν λειτουργιῶν ἰδὲ παρὰ Brighman (Ὁ τίτλος ἐν ὑποσημ. 1 τῆς σελ. 427) ἰδίᾳ σελ. 330-337. Πρβλ. ὠσαύτως Κ α ρ μ ῖ ρ η: Die orthodoxe Kirche κλπ. σ. 35 ἐξ., 62 ἐξ.

2. Α. Θεοδώρου, Die Mystik in der orthodoxen Ostkirche ἐν ἐκδ. Μπρατσιώτῃ 1. σελ. 188-191. Ἐνταῦθα ἐκτίθεται ἡ περὶ θεώσεως διδασκαλία κατὰ τὸν Ἀθανάσιον (Mg. P.G. 25, 192 («Θεὸς γὰρ ἐνηνθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν»). Πρβλ. 26, 296 AB: 397. Εἰρηναίου, Κατὰ αἱρέσεων III, 10, 2 καὶ παρὰ Mg. P.G. 7, 783. Ἰππολύτου P.G. 16, 34-54 B. C. Γρηγ. Νύσσης P.G. 45, 120, 1153B. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας P.G. 74, 784A. Γρηγορίου Ναζ. P.G. 35, 785 B.C. Ὡσαύτως I. Κ α ρ μ ῖ ρ η ἔ. α. σ. 106, ἐνθα καὶ πλείσται παραπομπαὶ εἰς χωρία τῶν πατέρων τῶν πέντε πρώτων αἰώνων.

μέχρι τοῦ παρόντος¹. Τάξεις δι' εἰρήνης προϋποτίθεται τῆς ὁμονοίας, ἐν ᾗ δύναται νὰ πραγματοποιηῇ ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη, ὡς προϋπῆθεις τῆς πρὸς αὐτὸν πίστεως (τοῦτο τονίζεται ρητῶς ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ)². Ἐν τῇ Λειτουργίᾳ δέεται ἡ Ἐκκλησία ὑπὲρ εἰρήνης καὶ ὁμονοίας, αἵτινες δημιουργοῦνται καὶ θὰ διατηρηθῶσι καὶ διασφαλισθῶσιν ὑπὸ τῆς πολιτείας. Ἀλλ' ὡς ἀκριβῶς ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ ἐν ταῖς κοινωνίαις τάξεις ἀποτελοῦσι θεσμούς θεόθεν ἡθελημένους, οὕτω πως, καὶ πρὸ πάντων ἡ πολιτεία ἀποτελεῖ τοιοῦτον θεοβούλητον καὶ θεόθεν κατασταθέντα θεσμόν. Οὕτω πως κατανοεῖται ἡ πρωτοχριστιανικὴ νομιμόφρων τοποθέτησις ἔναντι τῆς πολιτείας καὶ ἡ ἀξιολόγησις αὐτῆς³. Ἡ νομιμόφρων αὕτη τοποθέτησις ἐγένετο δεκτὴ καὶ ἐκφράζεται ποικιλοτρόπως ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ λατρείᾳ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν λόγων τοῦ Ἰησοῦ: «ἀπόδοτε τὰ τοῦ Καίσαρος Καίσαρι» καὶ τῆς ἐν τῷ 13ῳ κεφ. τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς διατυπωμένης διδασκαλίας τοῦ Παύλου, προσελθούσης ἐκ θρησκευτικῶν⁴ καὶ οὐχὶ ἀρχαίων μορφῶν σκέψεως⁵ ἐνῶ αἱ μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας προ-

1. Τὰ κείμενα παρὰ E. Brightmann: *Liturgies Eastern and Western*, Vol. 1 *Eastern Liturgies*, Oxford 1896· (ὁ 2ος τόμος δὲν ἐξεδόθη). Διὰ τὰ τυπικὰ σημαντικὰ εἶναι τὰ ἔργα: Goar: *Eὐχολόγιον, Rituale Graecorum*, Paris 1647 καὶ Venedig 1730, σ. 47 ἐξ. Λειτουργικὰ κείμενα εὐρίσκωμεν ὁμοίως καὶ εἰς τὰ «Kleine Texte» τοῦ H. Lietzmann, ἐνθα ὁ Baumstark δίδει μίαν ἐπισκόπησιν τῶν σπουδαιότερων σχετικῶν πηγῶν. Bonn 1909. Ἡ κυριώτερα σχετικὴ βιβλιογραφία ἐν τῷ λεξικῷ «Die Religion in Geschichte und Gegenwart» (RGG.) ἐκδόσις 3η (μὴ ὁλοκληρωθεῖσα εἰσέτι): ἄρθρον Liturgie.

2. Ἀ λ ι β ι ζ ἄ τ ο υ: Ἡ λατρεία τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἔ.ἀ.

3. Πρβλ. O. Cullmann: *Der Staat im Neuen Testament*. Tübingen 1956. Hugo Rahner: *Abendländische Kirchenfreiheit: Dokumente über Kirche und Staat im frühen Christentum, übertragen und eingeleitet von H. R. Einsiedeln*, Köln 1943. Πρβλ. ὡσαύτως: V. Fischer: *Die apost. Väter germanisirt und ἑλληνισirt* σ. 9, ὅπου καὶ ἡ θέσις τοῦ Eggenberger (Die Quellen der politischen Ethik des I Clemensbriefes, Zürich 1951 σ. 35) χαρακτηρίζεται, ὁρθῶς, ὡς ὅλως διόλου ἄστοχος. Ad. Ziegler: *Neue Studien zum I Clemensbrief*, München 1958 (μετὰ πλουσιωτάτης βιβλιογραφίας) σ. 41. Ὁ συγγρ. συμφωνεῖ μετὰ τοῦ Strobel F. A. (Schriftverständnis und Obrigkeitsdenken in der ältesten Kirche, Erlangen, ἐναίσιμος διδ. διατριβὴ εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν) εἰς τὴν ἄποψιν, ὅτι ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία δὲν διεκρίνετο διὰ θρησκευτικὴν ἀφοσίωσιν πρὸς τὴν πολιτείαν.

4. Διαφωνῶ πρὸς τὸν Ziegler: διότι διὰ τὸν Παῦλον ἡ ἔναντι τῆς πολιτείας θέσις τῶν χριστιανῶν ἀποτελεῖ βασικὸν πρόβλημα. Ὁ O. Cullmann (σ. 25) φρονεῖ, ὅτι ἡ θέσις τοῦ Ἰησοῦ ἔναντι τῆς πολιτείας εἶναι διττή: Ἀφ' ἐνὸς ἡ πολιτεία δὲν εἶναι τὸ ὕστατον ἀφ' ἐτέρου δὲ αὕτη ἔχει δικαίωμα νὰ ζητῇ ὅ,τι εἶναι ἀναγκαῖον διὰ τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς οὐδὲν ὅμως πλέον. Πᾶσα ὁλοκληρωτικὴ ἀξίωσις τῆς πολιτείας δὲν γίνεται ἀποδεκτὴ. Ἀρα μὴ δίδετε τῇ Πολιτείᾳ ὅσα τοῦ Θεοῦ εἰσίν. Ἐνταῦθα ὑπόκειται τὸ περίφημον λόγιον τοῦ Πέτρου ἐνώπιον τοῦ μεγάλου Συνεδρίου (Πράξ. 4, 19) (σ. 29), ὅπερ ὁ Cullmann ὅμως δὲν διαπραγματεύεται.

5. Ρωμ. 13,1: «πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω, οὐ γὰρ ἐστὶν ἐξουσία εἰ μὴ ἀπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὐσαι ἐξουσίαι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσὶ. 13,2 » ὥστε ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ τῇ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ ἀνθέστηκεν· οἱ δὲ ἀν-

κληθεῖσαι ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτῶν ἐντάσεις, ὀφειλόμεναι εἰς τὴν πρόσκαιρον ἐσχολογικὴν κατάστασιν τοῦ ἀρχεγόνου Χριστιανισμοῦ καὶ τὰς συνθήκας ἀναπτύξεώς του, δὲν ἀπετέλεσαν πρόσκομμα ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῆς ἀρχῆς τῆς νομιμοφροσύνης τῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τῆς πολιτείας. Αἱ ἐντάσεις καὶ ἡ ἐντεῦθεν ἐν τῷ 13 κεφ. τῆς Ἀποκαλύψεως (καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Κ.Δ.)¹ τονιζομένη ἀποστασις καὶ διαφορὰ, ἀποτελοῦν πραγματικὰ γεγονότα τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας, εἰς ἣν περίπτωσιν ἡ πολιτεία ὑπερπηδᾷ τὰ διὰ ταύτην καθοριζόμενα ὅρια². Ἐντεῦθεν καὶ ὁ ἐν τῇ λατρείᾳ ἐνίοτε διατυπώμενος ὑπαινιγμὸς περὶ τοῦ καθήκοντος τῶν βασιλέων νὰ εἶναι ἀφωσιωμένοι εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν δικαιοσύνην (λειτουργία τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ἀλλαχοῦ)³. Ἡ καινοδιαθηκικὴ κυρίως θεμελιώδης ἐνότης ἐν τῇ ἐκτιμῇ τῆς πολιτείας παρελήφθη καὶ ἐν τῇ λατρείᾳ. "Ενεκα τούτου καὶ αἱ ὑπὲρ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας δεήσεις ἀποτελοῦσιν οὐσιῶδες συστατικὸν στοιχεῖον τόσον τῆς κυρίως λειτουργίας, ὅσον καὶ τῶν διαφορῶν λοιπῶν τελετῶν.

Παρ' ὅτι ὁ Παῦλος εἶναι ἔμπειρος τοῦ γεγονότος, ὅτι συχνάκις ἡ ἐξουσία περιέρχεται εἰς χεῖρας κακῶν ἀνθρώπων, οἵτινες ἀδίκως ἀσκοῦσι τὴν αὐτοῖς ἐμπειπιστευμένην ἀρχήν, ἐν τούτοις ἐμμένει σταθερῶς εἰς τὸ ἀξίωμα τῆς ἐκπλη-

θεστηκότες ἑαυτοῖς κρῖμα λήφονται.

- 13,3 » οἱ γὰρ ἄρχοντες οὐκ εἰσὶ φόβος τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἀλλὰ τῶν κακῶν. Θέλεις δὲ μὴ
 » φοβεῖσθαι τὴν ἐξουσίαν; τὸ ἀγαθὸν ποιεῖ, καὶ ἕξεις ἔπαινον ἐξ αὐτῆς.
 13,4 » Θεοῦ γὰρ διάκονός ἐστί σοι εἰς τὸ ἀγαθόν. ἔάν δὲ τὸ κακὸν ποιῇς, φοβοῦ· οὐ γὰρ
 » εἰκῇ τὴν μάχαιραν φορεῖ· Θεοῦ γὰρ διάκονός ἐστιν εἰς ὀργήν, ἐκδικὸς τῷ τὸ κακὸν
 » πράσσοντι.
 13,5 » διὸ ἀνάγκη ὑποτάσσεσθαι, οὐ μόνον διὰ τὴν ὀργήν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν συνείδησιν.
 13,6 » διὰ τοῦτο γὰρ καὶ φόρους τελεῖτε· λειτουργοὶ γὰρ Θεοῦ εἰσιν εἰς αὐτὸ τοῦτο προσ-
 » καρτεροῦντες.
 13,7 » ἀπόδοτε οὖν πᾶσι τὰς ὀφειλάς, τῷ τὸν φόρον τὸν φόρον, τῷ τὸ τέλος τὸ τέλος, τῷ
 » τὸν φόρον τὸν φόρον, τῷ τὴν τιμὴν τὴν τιμήν».

"Ο,τι οἱ λόγοι τοῦ Ἰησοῦ ὑπαινίσσονται, ἀναπτύσσεται διεξοδικῶς ὑπὸ τοῦ Παύλου καὶ εἰτα τοῦ Κλήμεντος καὶ Πολυκάρπου. Εἶναι λίαν σημαντικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι κατέχομεν τὸ κείμενον. Εἰς τὸ περίφημον 13ον κεφ. τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς ἐκθέτει ὁ Παῦλος τὰ πολιτικὰ καθήκοντα τῶν χριστιανῶν, μία δὲ συγκριτικὴ μελέτη τούτου πρὸς τὸ 61ον κεφ. τῆς Α' Κλήμεντος πρὸς Κορινθίους καὶ πρὸς τινὰς εὐχὰς καὶ λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου εἶναι ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα.

1. Wolf ἐν R.G.G. Ἰδὲ πρὸ πάντων καὶ O. Cullmann εἰς τὸ ἐν τῇ ἐπομένῃ ὑποσημειώσει μνημονευόμενον ἔργον.

2. O. Cullmann: Der Staat im Neuen Testament, Tübingen 1956 σ. 62 ἐξ.

3. Τὸ γερμανικὸν κείμενον τῶν Ἑλληνικῶν λειτουργιῶν παρὰ τῷ ὑπὸ τῶν O. Bar denhewer. Th. Schermann καὶ K. Weymann ἐκδοθέντι: Bibliothek der Kirchenväter: Eine Auswahl patr. Werke. Ἐν Kempten καὶ München 1912. Griechische Liturgien ὑπὸ R. Storf Εἰσαγωγή ὑπὸ Schermann. Ὡσαύτως: Lit. J. Chrysostomos von Gemeinde des Slawischen ritus (unitisch) München 1955.

ρώσεως τῶν καθηκόντων «πάσης ψυχῆς» ἐναντι τῆς πολιτείας¹. Εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ διευκρίνισιν ὁ Παῦλος παραθεωρεῖ τὰς πραγματικὰς συνθήκας, ἤτοι τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐθνικὴ ἐξουσία πολλάκις δὲν πράττει οὐδὲ ἐπαινεῖ τὸ ἀγαθόν, ἀλλὰ προάγει τὸ κακὸν καὶ προβαίνει εἰς ἀδίκους τιμωρίας, ὀδηγούσας εἰς δικαστικὰς δολοφονίας, τὴν πολιτείαν δὲν θεωρεῖ ὡς ὄργανον τῆς θείας ὀργῆς, ἣτις τιμωρεῖ τὸ κακόν, ἀλλὰ καταξιοῖ ταύτην ἐν τῇ συνειδήσει, φρονῶν ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ θεοκατάστατον ἡθικὴν τάξιν, ἥς ἡ διατήρησις εἶναι καθῆκον θρησκευτικοῦ συνειδότος. Τοὺς ἄρχοντας ὁμῶς ἐξετάζει πῶς πρέπει οὗτοι νὰ εἶναι κατὰ τὴν πρόθεσιν τοῦ Θεοῦ, τοῦ Δημιουργοῦ¹. Ἡ ἐπίγειος πολιτεία εἶναι θεραπαινὶς τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ὅσον παραμένει ἐν τῇ θεόθεν καταστάσει τῇ τάξει².

3. Αἱ βασικαὶ καὶ θεμελιώδεις αὗται ἀρχαὶ ἀποτελοῦν τὴν προϋπόθεσιν καὶ τὴν βᾶσιν τῶν ἐν τῇ λατρείᾳ εἰσαχθεισῶν εὐχῶν (εἰς πάσας τὰς λειτουργίας καὶ τελετὰς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας).

Ὅτ' ἐπεθύμουν νὰ τονίσω διὰ μίαν εἰσέτι φοράν, ὅτι σύμπασα ἡ ὀρθόδοξος λατρεία εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς παλαιοχριστιανικὴ, διότι Ἐκκλησία καὶ λατρεία ἐγνώρισαν μίαν παράλληλον συνανάπτυξιν καὶ διότι ἡ οὐσία τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ὡς αὕτη ἐκφράζεται ἐν τῷ θείῳ λόγῳ καὶ τοῖς Μυστηρίοις, ἀποδίδεται πλήρως ἐν τῇ λατρείᾳ. Περιεχόμενον, ἀποστολὴ καὶ εὐσέβεια τῆς Ἐκκλησίας εὐρίσκουν τὴν ζωηροτέραν καὶ ἀρτιωτέραν αὐτῶν ἑκφρασιν ἐν τοῖς διαφόροις λατρευτικοῖς τύποις.

II

ΟΙ ΠΕΝΤΕ ΠΡΩΤΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΚΑΙ Η ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΛΑΤΡΕΙΑ

Οἱ ἀπὸ τοῦ ἀρχεγόνου Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἐποχῆς τῆς πνευματικῆς λαμπρότητος τῆς Μιᾶς Ἀγίας Ἐκκλησίας τῶν μεγάλων πατέρων τοῦ Ἑλληνορωμαϊκοῦ Καθολικισμοῦ παρειλημμένοι καὶ λίαν εὐστόχως καὶ κατ' ἔννοιαν θεσπισθέντες λατρευτικοὶ τύποι δὲν ἀποτελοῦσι τεχνικὸν τι κατασκευάσμα, ἀλλ' εἶναι φυσιολογικὸν προῖον τῆς πίστεως πρὸς τὸν Χριστόν, πρὸς τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρα τοῦ Κόσμου, τοῦ λειτουργήματος καὶ ἱερατ. ἀφοσιώσεως τοῦ ἐν τῇ Καθολικῇ Αὐτοῦ Ἐκκλησίᾳ διατηρηθέντος λόγου καὶ τῶν μυστη-

1. O. Kuss. Die Briefe an die Römer, Korinther und Galater, Regensburg 1940, σ. 98 ἐξ.

2. Ὁ O. Cullmann φρονεῖ, ὅτι ἐν τῇ Κ.Δ. προκύπτει ἐκ τῆς ριζικῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ Ρωμ. 13 καὶ Ἀποκαλύψεως 13 ὡς τελικὸν συμπέρασμα μία βασικὴ ἐνότης ἐν τῇ ἀξιολογήσει τῆς πολιτείας. Φυσικὰ ἐξ αὐτῆς τῆς πολιτείας ἐξαρτᾶται, ἐὰν αὕτη θὰ ἀποδειχθῇ θεραπαινὶς τοῦ Θεοῦ ἢ ὄργανον τοῦ Διαβόλου, διὰ τῆς ὑπερπληθύνσεως τῶν δι' αὐτὴν προωρισμένων ὁρίων. (σ. 62).

ρίων, κυρίως διὰ τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως, (προφορικῆς τε καὶ ἐγγράφου)¹ ἥτις μόνη διασφῆζει ὀρθοδόξως τὴν ἱστορικὴν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ ἀποκάλυψιν². Ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ταύτῃ κοινωνίᾳ τῆς πίστεως, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἐλπίδος, ἐν τῇ ὁποίᾳ μόνη καθίσταται δυνατὴ ἡ σωτηρία, διὰ τοῦ εἰς διδασκαλίαν ἀναχθέντος κηρύγματος, εὐρίσκομεν μίαν ἀνάγλυφον παράστασιν τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Σωτῆρος pro mundi vita³. Ἐν τῇ λατρείᾳ ἐκφράζεται ὁλόκληρος ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ πιστοί, οἱ ὁποῖοι εἶναι αὐτοχρόνως καὶ ἄνθρωποι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ καὶ συνδέονται ὡς ἐκ τούτου στενῶς πρὸς τὴν ἐν τῇ πολιτείᾳ τάξιν, «θεωροῦσι» καὶ «βιοῦσι» πραγματικὰ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ λατρείᾳ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πίστεως αὐτῶν. Τὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως δόγμα, ἐν τῇ λίαν περιεκτικωτάτῃ διατυπώσει αὐτοῦ περὶ τῆς μυστικῆς καὶ «ἀχωρίστου» καὶ «ἀσυγχύτου» ἐνώσεως τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς Σωτηρίας καὶ θεώσεως τῆς ἀνθρωπότητος, εὐρίσκει ἐν τῇ οὐσίᾳ καὶ τῷ καθιδρύματι τῆς Ἐκκλησίας ὅσον καὶ τῇ λατρείᾳ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ζῶσαν ἐκφρασιν⁴. Ἡ λατρεία ἀποτελεῖ συγχρό-

1. Zankow 92 ἐξ. Ἀλ.β.ι.ζ.ά.τ.ο.υ., Ἡ Λατρεία κλπ. σ. 6 ἐξ. Τρεμπέλα· σελ. 157 ἐξ. Περὶ τοῦ προβλήματος τῆς σχέσεως Γραφῆς καὶ παραδόσεως ὡς θεολ. πρβλ. παρὰ M. Scheeben καὶ St. Schell von I. Beumer ἐν: Theolog. Revue 55 (1959) 204 ἐξ. H. Schmaus: Die mündliche Tradition, Beiträge zum Begriff der Tradition, München 1957.

2. Γερ.σ. Κονιδόρη, Ἡ διαμόρφωσις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας μέχρι τοῦ 5ου αἰῶνος καὶ οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι, (Περὶ τὰ εἰσαγωγικὰ προβλήματα περὶ τῆς οὐσίας καὶ μορφῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἥτοι τῆς φιλοσοφίας τῆς Ἱστορίας αὐτοῦ) Ἀθῆναι 1955. Τοῦ αὐτοῦ: Der Historiker, die Kirche und der Inhalt der Tradition in den zwei ersten Jahrhunderten (Zusammenfassung des Ref. in der Konferenz der Kirchenhistoriker in Bossey. Ökum. Institut der Kirchen in Bossey bei Genf 1959 δημοσιευθὲν ἐν τῇ «Θεολογίᾳ» τόμ. 31 τεύχος 4). (Σημ. μετφρ. τὸ κείμενον τῆς ἀνακοινώσεως ἐδημοσιεύθη καὶ ἐλληνιστὶ κατὰ μετάφρασιν Α. Παπαντωνίου ἐν τῷ Περιοδικῷ «Γρηγόριος Παλαμᾶς» Θεσσαλονίκη ἔτος ΜΔ, 1961 τ. 514-515). Τὸ εὐρύτερον κείμενον ἐκδοθήσεται προσεχῶς μετὰ τελειωτικὴν διεξεργασίαν του. Διὰ τὸ λίαν σημαντικὸν τοῦτο πρόβλημα ἰδὲ καὶ σχετικὰς διαλέξεις τῶν Schlink καὶ Κωνσταντίνου ἐν Ρόδῳ ἐν τῷ Οἰκ. Συμβουλίῳ τῶν Ἐκκλησιῶν 1959.

3. «Υπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς» (Ἰωάννου 6,51 ἐξ...)

4. Ἐνταῦθα ὑπόκεινται αἱ σχετικαὶ ἰδέαι τοῦ Kartaschow (ἐ. ἀ. σ. 80). Ὁμιλεῖ περὶ τοῦ δόγματος τῆς Χαλκηδόνης (ἑνωσις θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ἐν Χριστῷ) καὶ ἀποδέχεται, ὀρθῶς, ὅτι τοῦτο ὑπῆρξεν ὁ πολῦτιμος καρπὸς τῆς δογματικῆς σοφίας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅτι ἡ διαμόρφωσις αὐτῇ ἀπέβη τὸ ὕψιστον κριτήριον τῆς θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς αὐτῆς θεολογίας. «Ἐν τῇ Ἀνθρωπολογίᾳ, κοινωνιολογίᾳ καὶ κοσμολογίᾳ, ἐν τῇ ἀσκήσει, ἐν τῇ ἠθικῇ καὶ ἐν τῇ πολιτικῇ, ὡς ἐπίσης εἰς τὰ ζητήματα τῆς ὀντολογίας καὶ ἀξιολογίας, οἱ θεολόγοι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (προτιμῶ τὸν χαρακτηρισμὸν «καθολικῆς ὀρθοδόξου, ὡς ἱστορικῶς καὶ δογματικῶς ὀρθότερον») συνησθάνθησαν πάντοτε, ἐνσυνειδήτως ἢ ἀσυνειδήτως, τὸ χάσμα, τὸ ὁποῖον χωρίζει τὸ δημιούργημα ἀπὸ τοῦ Δημιουργοῦ αὐτοῦ, τὸ πεπερασμένον ἀπὸ τοῦ ἀπείρου, τὸ παροδικὸν ἀπὸ τοῦ αἰωνίου, τὸ θνητὸν ἀπὸ τοῦ ἀθανάτου, τὸ σῶμα ἀπὸ τοῦ πνεύματος, τὸ ἀμαρτωλὸν ἀπὸ τοῦ ἁγίου. Ἡ ἀνα-

νωσ δοξολογίαν, τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ ὁμολογοῦσαν¹, τιμὴν πρὸς τὴν Τριάδα καὶ βαθεῖαν ἐλπίδα ἐπὶ τὴν ἀνάστασιν καὶ ἐπίτευξιν καὶ τῆς αἰωνίου ζωῆς δι' Ἰησοῦ Χριστοῦ. Χρόνος καὶ αἰωνιότης, ὁρατὴ καὶ ἀόρατος Ἐκκλησία καὶ ἐξαγιασμός καὶ σωτηρία τοῦ κόσμου, συνεννοῦνται εἰς μίαν βαθέως ἔλλογον κοινωνίαν καὶ ὠραίαν ἐνότητα, ἥτις προκαλεῖ βαθύτατα συναισθήματα εὐσεβείας. Ἀλλὰ τὰ δογματικῶς καὶ χριστοκεντρικῶς ἐκτεθέντα βιβλικὰ ταῦτα στοιχεῖα τῆς ὁρθοδόξου λειτουργίας, ἅτινα, παραληφθέντα ἐν τῇ λατρείᾳ ἐκ τῆς λατρευτικῆς πράξεως τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, κορυφοῦνται ἐν τῇ ἀναιμάκτῳ θυσίᾳ τῆς Θ. Εὐχαριστίας, ὑπηρετοῦν ἓνα σκοπόν: τὴν λύτρωσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἐν τῇ συνδέσει αὐτοῦ μετὰ τοῦ κόσμου, ἀπὸ τῆς δουλείας εἰς τὴν ἁμαρτίαν, καὶ τὴν μυστικὴν αὐτοῦ ἑνώσιν μετὰ τοῦ ζῶντος Θεοῦ, ἥτις οἰκονομεῖται μέσῳ τῶν μυστηρίων (εἶναι δυνατὴ μόνον ὑπὸ τοὺς ὑπὸ τῶν μυστηρίων καθοριζομένους ὅρους).

Τόσον ὁ χαρακτήρ ὅσον καὶ ὁ σκοπὸς τῆς λατρείας ὑπηρετοῦσι τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐν ὅλῃ τῇ σημασίᾳ τῆς λέξεως. Ἐνεκα τούτου καὶ ἡ ὁρθόδοξος λατρεία ἐν τοῖς θεμελίοις αὐτῆς ἀποτελεῖ τὴν βαθυτέραν καὶ πάντοτε ζῶσαν αὐτοέκφρασιν τῆς Ἐκκλησίας—κλασσικὴν τῷ ὄντι ἑκφρασιν τῆς οὐσίας αὐτῆς—καὶ τοῦ ἐν αὐτῇ ἐνεργοῦντος πνεύματος τοῦ Θεοῦ.

Ἡ Ἐκκλησία εἶναι Σῶμα Χριστοῦ, ἥτοι τὸ «πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου» (Ἐφεσ. 1.23). Κλῆρος καὶ λαὸς ἐνοῦνται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ εἰς ἓν σῶμα, ὑπὸ κεφαλὴν τὸν Χριστόν. Ὁκοδομήθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου· εἶναι ἐξ Ἰσου οὐρανία καὶ ὑπερφυσικὴ, ὅσον καὶ ἐπίγειος καὶ φυσικὴ. Ἐντεῦθεν καὶ νοεῖται τὸ γεγονός, ὅτι ἐν προσευχαίᾳ καὶ ὕμνοις κατα-

τολικὴ εὐσέβεια δεικνύει μίαν βαθεῖαν ἀντίληψιν τοῦ θέματος τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας, ἥτις ἐπενεργεῖ ἐφ' ὅλοκληρον τοῦ Σύμπαντος, παραδίδουσα τὰ πάντα, ἀκόμη καὶ τὴν ἀτομικὴν ζωὴν, εἰς τὴν φθορὰν καὶ τὸν θάνατον. Ἀκριβῶς δέ, διότι ἡ δημιουργηθεῖσα ζωὴ θεωρεῖται τόσον καθαρῶς ἐν τῇ μηδαμινότητι αὐτῆς, δύναται ὁ ἀσκητικὸς βίος ἐν τῇ Ὁρθ. Ἐκκλ. καλλίτερον καὶ πραγματικώτερον νὰ κατανοήσῃ, ὡσαύτως δὲ καὶ τὸ λύτρωτικὸν θαῦμα τῆς τελικῆς νίκης ἐπὶ τοῦ θανάτου καὶ τῆς γενικῆς ἀναστάσεως, τῆς μεταμορφώσεως καὶ θεώσεως τοῦ δημιουργήματος. Ἡ ἀντινομία τῆς ἐνότητος τῆς βασιλείας «τοῦ κόσμου τούτου» (τῆς Πολιτείας) καὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἥτις «οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» δὲν βιοῦται ἐν τῇ θρησκευτικῇ πείρᾳ, ὥς τι μωρὸν καὶ παράδοξον, ἀλλὰ, πολλῶ μᾶλλον, ὡς λογικὸν αἶτημα (ἀξίωσις) τῆς πίστεως εἰς τὴν Θεϊαν ἐνανθρώπησιν ἐν τῇ περιεκτικῇ αὐτῆς διατυπώσει, διὰ τὴν ἀνατολικὴν σκέψιν, ὡς ἡ χρυσὴ κλεῖς, ἥτις διανοίγει καὶ ἀποκαλύπτει τὰ πάντα, διὰ μυστηριωδῶν τελετῶν, καὶ τὰς τραγικὰς ἀντινομίας. Ἡ διατύπωσις αὕτη καθορίζει καὶ τὸν κανόνα τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Διὰ τὸ Βυζάντιον ἰδὲ σ. 81. Μελέτην σχετικὴν πρὸς τὸ μετὰ χεῖρας θέμα ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Florovsky δὲν κατάρθωσα δυστυχῶς νὰ εὑρῶ ἐν Μονάχῳ. Πρβλ. Bulgakoff: *L' orthodoxie* σελ. 223 ἐξῆς...

1. Ἰδὲ Schlink: *Wandlungen im Protest. Verständnis der Ostkirche*, ἐν τῷ τιμητικῷ τόμῳ διὰ τὸν καθηγητὴν Ἀλιβιζᾶτον, ἐκδοθέντι ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Γερ. Κονιδάρη. Ἀθῆναι 1958. σελ. 385. Πρβλ. ὡσαύτως καὶ Τρεμπλαν, ἐν τῷ μνημονευθέντι ἔργῳ ἐκδ. Μπρατσώτου (σ. 157) καὶ G. Dix: *The Shape of the Liturgy*, ἐκδ. 1η, 1945 σελ. 764.

φάσκονται πολλάκις ἡ φύσις καὶ αἱ ἀξίαι τοῦ κόσμου τούτου, ὕλिकाί πνευματικά καὶ ἡθικά¹. Συμβολισμὸς καὶ ρεαλισμὸς συνδέονται χαρακτηριστικῶς καὶ ἰδιορρυθμῶς². Καὶ ὡς ἀκριβῶς ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ μυστικὴ Ἑνότης Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν πιστῶν αὐτοῦ, οὕτω πῶς καὶ ἡ λατρεία ἀποτελεῖ τὴν ἔκφρασιν τοῦ μυστικοῦ καὶ τὴν ἀνθρωπότητα ἀναμορφῶντος συνδέσμου μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησιαστικῇ λατρείᾳ, πρὸ πάντων δὲ ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς θείας Εὐχαριστίας, τελεσιουργεῖται ἡ μυστικὴ συνάντησις Θεοῦ καὶ πιστῶν μὲ προσφορὰν καὶ ἀφοσίωσιν ἀμοτέρωθεν³. Διὸ καὶ εὐλόγως ἐχαρκτηρίσθη ἡ ὀρθόδοξος λατρεία ὡς ὁ «ἐπίγειος οὐρανός»⁴ ἐν αὐτῇ δύναται τις ἴσως νὰ ὁμιλῇ περὶ τῆς συναρπαζούσης ὠραιότητος καὶ συναρπαγῆς τοῦ ἀνθρώπινου, ἥτοι τοῦ ἀλόγου εἶναι (irracionales Sein)⁵ τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ.

Ποία εἶναι ἡ σημασία καὶ ὁ σκοπὸς τῆς Θ. Εὐχαριστίας κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἐκδοχὴν; Ὁ καθαγιασμὸς καὶ ὁ ἀνακαινισμὸς τοῦ γηίνου διὰ τοῦ ἐπουρανίου⁶. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι ὁ Μεσίτης καὶ Σωτὴρ. Ἡ Εὐχαριστία, κατὰ τὸν Εἰρηναῖον, εἶναι «ἐκ δύο πραγμάτων συνεστηκυῖα, ἐπιγείου καὶ οὐρα-

1. Εὐαγγέλιον Θεοδώρου, Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου (Λειτουργικὸν βιβλίον διὰ τὰς 10 πρὸ τοῦ Πάσχα ἑβδομάδας) Ἀθήναι 1958, σελ. 91 ἐξ.

2. Ἰδὲ Zankow. Das orth. Christ. σ. 100 ἐξῆς.

3. Ἐ. ἀ. Ἰδὲ συγκριτικῶς τὰ κείμενα τῶν λειτουργιῶν Χρυσοστόμου καὶ Βασιλείου παρὰ Brightmann σελ. 312, 314-15, 317, 322-23. (Ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ Μ. Βασιλείου καλεῖται ἡ Εὐχαριστία ἀρραβὼν τῆς μελλούσης κληρονομίας, ἡ ἀπαρχὴ τῶν αἰώνιων ἀγαθῶν, ἡ ζωοποιὸς δύναμις, ἡ πηγὴ ἀγιασμοῦ... πᾶσα κτίσις»).

4. Serge Bulgakoff: L' Orthodoxie, 1958 σ. 179.

5. Ὅτι ἐνταῦθα συνυπονοεῖται καὶ τὸ λογικὸν στοιχεῖον, εἶναι αὐτονόητον. Ἐνταῦθα συναρπάζεται ὁλόκληρος ὁ ἄνθρωπος καὶ πιστεύει εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς Ἀποκαλύψεως. Περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ ὀρθολογισμοῦ ἐπιθι: RGG, IV, 1712 ἐξ. Χρ. Ἀνδροῦτσου: Δογματικὴ (1907 [σχέσις πίστεως καὶ γνώσεως] καὶ Γερ. Κονιδάρη: «Θεολογία» ἐν τῇ «Θρησκευτικῇ καὶ χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ» 1936 τόμ. 3ος σ. 138-144. Πρβλ. Benz: Die Ostkirche im Lichte der protestantischen Geschichtsschreibung von der Reformation bis zur Gegenwart. München 1952, σ. 340.

6. N. von Arseniew: Ostkirche und Mystik (vom Geist der morgenländischen Kirche) II Verklärung der Welt und des Lebens in der christlichen Mystik. III. Aus der Welt. der christlichen Mystik. München 1943, σ. 7. Πρβλ. σ. 19 ἐξ. 26 ἐξ. Πρβλ. G. Fedotov: Reich Gottes und Geschichte, ἐν τῷ συλλογικῷ ἔργῳ: Kirche, Staat und Mensch-ρῶσικαὶ ὀρθόδοξοι μελέται, 1937. σελ. 55 ἐξ. 60 ἐξ. 67 ἐξ. S. Casper: Weltverklärung im liturgischen Geiste der Ostkirche, Freiburg, 1939. (Λίαν σημαντικόν). E. Benz: Ostkirche, 1952 σ. 172. J. Herwegen: Der Verklärungsgedanke in der Liturgie (Alte Quelle neuer Kraft). Düsseldorf 1922, σ. 122. Ἰδὲ ὡσαύτως τὰ σχετικὰ ἐν τῷ: Die Orthodoxe Kirche in griechischer Sicht, 1960. E. Seeburg: Das Christentum, in dem Sammelwerk: Die Religionen der Erde, 2 Aufl. von Benz. Συγκεφαλalaίωσις παρὰ Benz: Die Ostkirche, σ. 318 ἐξ. — Tyciak: Heilige Theophanie «Kultgedanke des Morgenlandes», Trier 1959 σ. 10 ἐξ. 12 ἐξ. 33 ἐξ.

νίου». Ὁ κόσμος καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ εἶναι κατὰ τὸν αὐτὸν πατέρα ἐπιδεκτικὰ σωτηρίας, ὑψοῦται δὲ καὶ ἀγιάζεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ¹. Βιοῦμεν ἐν ἀγαλλιάσει ψυχῆς ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς θ. Εὐχαριστίας τὴν ἐν τῷ κόσμῳ διηνεκῇ παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ, ποριζόμενοι συγχρόνως καὶ αἰώνιαν ζωὴν. Ἰγνάτιος ὁ Ἀντιοχείας (†110) καλεῖ τὴν Εὐχαριστίαν «φάρμακον ἀθανασίας»². Οἱ πατέρες τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ὁμιλοῦσι περὶ λυτρώσεως καὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου δι' αὐτῆς³. Τὸ χαρακτηριστικὸν γινώρισμα τῶν ὀρθοδόξων λειτουργιῶν εἶναι κατὰ τὸν Bulgakoff⁴ ὁ «Kosmismus», ἥτοι τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρονται καὶ περιλαμβάνουν τὸν κόσμον. Δὲν ἀποβλέπουσι μόνον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, ἀλλὰ προσβλέπουσι πρὸς ἅπασαν τὴν δημιουργίαν, ἥτις συστενάζει μετὰ τοῦ ἀνθρώπου, ματαία καὶ παροδική οὖσα. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία εὐλογεῖ ὁλόκληρον τὴν δημιουργίαν, τοῦ κόσμου, μετὰ τῶν ἐν αὐτῷ κοινωνικῶν τάξεων, μάλιστα δὲ τὴν μέγα σθένουσαν πολιτείαν. Ἡ Ἐκκλησία διανοεῖται μίαν ἰδανικὴν εἰκόνα πολιτείας. Διὸ καὶ τοσοῦτον συχνὰ δέεται ἐν τῇ λατρευτικῇ αὐτῆς πράξει «ὕπὲρ εἰρήνης», ὑπὲρ ὁμονοίας καὶ χαρᾶς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ. Ἡ ὑπὲρ τῆς πολιτείας δέησις καὶ προσευχὴ ἔρχεται ὡς τι ὅλως φυσικόν, ὡς ἀκριβῶς ἡ ἀνάλογος ὑπὲρ τῆς «πόλεως καὶ τῶν πίστει οἰκούντων ἐν αὐτῇ».

Περιεχόμενον, πνεῦμα καὶ μορφή τῆς ὀρθοδόξου λατρείας τοῦ παρόντος πηγάζουσι ἀπὸ τριῶν πηγῶν: ἀπὸ τοῦ ἀρχηγόνου Χριστιανισμοῦ, ἀπὸ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ-ἐλληνορωμαϊκοῦ Καθολικισμοῦ καὶ ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου. Τοῦτο δεικνύουσι τὰ πρὸ ἡμῶν κείμενα.

1. Adolf Wilh. Ziegler: Das Brot von unseren Feldern: Συμβολὴ εἰς τὴν περὶ Εὐχαριστίας διδασκαλίαν τοῦ Εἰρηναίου (ἀπὸ τὸν τόμον Pro mundi vita, τὸν ἐορταστικὸν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Μονάχου), 1960 σ. 21 ἐξ. 42 ἐξ.

2. Ἐφεσ. 20,2. Πρβλ. Ὑπόμνημα Fischer εἰς τὸ Τραλλ. 6,2. σ. 161-177.

3. Πρβλ. πραγματείας Καρμίρη καὶ Θεοδώρου ἐν τῷ ἔργῳ «Die orthodoxe Kirche im griechischer Sicht».

4. L' Orthodoxie σ. 179 ἐξ. 190 ἐξ.

III

ΤΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
ΚΑΙ ΑΙ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΕΥΧΑΙ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ
ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

α) Πλὴν τῶν θεμελιωδῶν ἀρχῶν καὶ τῆς βασικῆς διδασκαλίας τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς, τὴν παραγγελίαν τοῦ προσεύχεσθαι ὑπὲρ τῆς πολιτείας ἀπαντῶμεν ἤδη ἐν τῇ Α' πρὸς Τιμόθεον ἐπιστολῇ, ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς ὀρθῆς λατρείας καὶ λειτουργίας.

1. «Παρακαλῶ οὖν πρῶτον πάντων ποιεῖσθαι δεήσεις, προσευχάς, ἐντεύξεις, εὐχαριστίας ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων.

2. ὑπὲρ βασιλέων καὶ πάντων τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων, ἵνα ἡρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι·

3. τοῦτο γὰρ καλὸν καὶ ἀποδεκτὸν ἐνώπιον τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Θεοῦ».

β) Κλήμης ὁ Ρώμης παρέχει ἡμῖν, περὶ τὸ 96 μ.Χ., ἐν τῷ τέλει τῆς περιφήμου πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς αὐτοῦ (κεφ. 60-61) καὶ ἐν ἀγαστῇ διεξοδικότητι τὸ πρῶτον πολύτιμον κείμενον μιᾶς εὐχαριστηρίου προσευχῆς, ἐν ᾗ γίνεται δέησις ὑπὲρ τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων κατὰ βάσιν ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Παύλου. Τὸ κείμενον τοῦτο παρέχει ἡμῖν εἰκόνα περὶ τοῦ τροποῦ, καθ' ὃν ἐτελοῦντο αἱ ὑπὲρ τῆς ἐξουσίας δεήσεις ἐν τῇ λειτουργίᾳ καὶ ταῖς συναθροίσεσι τῆς πρώτης κοινότητος¹. Τὸ κείμενον τοῦτο εἶναι βασικὸν διὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς λατρείας καί, κατ' ἐμέ, ἀποτελεῖ καὶ ἀπὸ πραγματικῆς καὶ ἀπὸ μορφολογικῆς πλευρᾶς, ὡς καὶ ἡ Α' πρὸς Τιμόθεον, τὸν συνδετικὸν κρίκον ἀπὸ τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς πρὸς τὰς εὐχαριστηρίους εὐχὰς τῆς θείας Εὐχαριστίας. Τούτου ἕνεκα καὶ παραθέτω τὸ πολύτιμον τοῦτο κείμενον:

LX, 4. «δὸς ὁμόνοιαν καὶ εἰρήνην ἡμῖν τε καὶ πᾶσι τοῖς κατοικοῦσι τὴν γῆν καθὼς ἔδωκας τοῖς πατράσιν ἡμῶν, ἐπικαλουμένων σε αὐτῶν ὁσίως ἐν πίστει καὶ ἀληθείᾳ (ψαλμ. 14, 18. Α' Τιμοθ. 2, 7) ὑπηκόους γενομένους τῷ παντοκρατορικῷ καὶ παναρέτῳ ὀνόματί σου». LXI, 1. «Τοῖς τε ἄρχουσι καὶ ἡγουμένοις ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς. σύ, Δέσποτα, ἔδωκας τὴν ἐξουσίαν τῆς βασιλείας αὐτοῖς διὰ τοῦ μεγαλοπρεποῦς καὶ ἀνεκδιηγῆτου κράτους σου, εἰς τὸ γινώσκοντας ἡμᾶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην δόξαν καὶ τιμὴν ὑποτάσσεσθαι αὐτοῖς, μηδὲν ἐναντιούμενους τῷ θελήματί σου· οἷς δός¹, Κύριε, ὑγίειαν,

1. Τὸ κείμενον παρὰ Gebhart-Harnack-Zahn, 6η ἔκδοσις 1920 καὶ Karl Bihlmeyer: Die Apost. Väter, 1956. Ἰδὲ καὶ ὑπόμνημα ὑπὸ R. Knopf: Der 1 Clemensbrief ἐν Lietzmann's H. Handbuch zum N. T. Ergänzungsband, Tübingen 1920, 41-150, Πρβλ. γερμανικὴν μετάφρ. ὑπὸ S. Fischer (Die apost. Väter. σ. 24 ἐξ.) καὶ Adolf von Harnack (Einführung in die alte Kirchengeschichte) = Das Schreiben der Römischen Gemeinde an die Korinthische. 1929. Ἰδὲ καὶ ἔκδ. Ἀποστ. Διακ. τόμ. 1.

εἰρήνην, ὁμόνοιαν, εὐστάθειαν² εἰς τὸ διέπειν αὐτοὺς τὴν ὑπὸ σοῦ δεδομένην, αὐτοῖς ἡγεμονίαν ἀπροσκόπτως»³. 2. «Σὺ γάρ, δέσποτα ἐπουράνιε βασιλεῦ, τῶν αἰώνων⁴ δίδως τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων δόξαν καὶ τιμὴν καὶ ἐξουσίαν τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ὑπαρχόντων· σὺ, κύριε, διεύθυνον τὴν βουλὴν αὐτῶν κατὰ τὸ καλὸν καὶ εὐάρεστον ἐνώπιόν σου, ὅπως διέποντες ἐν εἰρήνῃ καὶ πραύτητι εὐσεβῶς τὴν ὑπὸ σοῦ αὐτοῖς δεδομένην ἐξουσίαν ἱλεῶς σου τυγχάνουσιν». 3. «ὁ μόνος δυνατὸς ποιῆσαι ταῦτα καὶ περισσότερα ἀγαθὰ μεθ' ἡμῶν σοὶ ἐξομολογούμεθα διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου τῶν ψυχῶν ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (Α' Πέτρ. 2,25), δι' οὗ σοὶ ἡ δόξα καὶ ἡ μεγαλωσύνη καὶ νῦν καὶ εἰς γενεὰν γενεῶν καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν». (Ρωμ. 16,27· 11,36. Ἑβρ. 13,21). Δικαίως παρετηρήθη, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς Α' Κλήμεντος προχωρεῖ πέραν τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Πέτρου⁵.

γ) Τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἀποπνέει καὶ ἡ ὑπόμνησις τοῦ Σμύρνης Πολυκάρπου (†156) ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τοὺς Φιλιππησίους (12,3) «Προσεύχεσθε

1. 'Ο S. Fischer (σ. 103) μεταφράζει: «δὸς αὐτοῖς», ἀλλὰ προσθέτει τὰ ἀκόλουθα: 'Εν τούτοις ἡ ὑπὲρ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐξουσίας εὐχὴ ὑπῆρχεν ἤδη παρ' Ἰουδαίοις (ἰδὲ R. Knopf: Die apost. Väter 1,146) καὶ φυσικῶς καὶ παρὰ τοῖς ἔθνικοις. Πρβλ. F. S. — Dölger: Zur antiken und frühchristlichen Auffassung der Herrschergewalten von Gottes Gnaden, in Antike und Christentum (3, 1912, 119); L. Biehl: Das liturgische Gebet für Kaiser und Reich, Paderborn 1917, σελ. 21-28. Ἡ γνώμη μου ἐν τῷ κειμένῳ.

2. Πρβλ. Weish 6, 240 'Ο Fischer (σ. 103) μεταφράζει τὸ «εὐστάθεια» (γερμ. Stetigkeit) διὰ τοῦ «Beständigkeit=μονιμότης, σταθερότης, εὐστάθεια, ὅπερ δύναται τις ὁμοίως νὰ ἀποδεχθῇ. Αἱ τρεῖς τελευταῖαι ἐπιθυμίαι (ῥῆτοι: εἰρήνη, ὁμόνοια, εὐστάθεια, ἀφορῶσι μᾶλλον εἰς τὸ κράτος, παρὰ τοὺς ἡγεμόνας καὶ ὅταν ἀκόμη οὗτοι ἀπετέλουν τοὺς ἀντιπροσώπους αὐτοῦ, εἰς χεῖρας τῶν ὁποίων ἐκρέματο καὶ αὐτὴ ἡ ὑπαρξίς τοῦ βασιλείου. Ἡ ἀποφίς τοῦ Chr. Eggenberger (Die Quellen der politischen Ethik des 1 Clemensbriefes, Zürich 1951, σ. 23), ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ ἐμμέσου ἀναγνωρίσεως τῆς Roma aeterna, ἐξέρχεται ἴσως τῶν δεδομένων.

3. Ἀξιοσημείωτος ἡ λεπτότης, μεθ' ἧς ὑπομινῃσκει ὁ συγγραφεὺς τῆς προσευχῆς ὅτι ἡ Ἀρχὴ, θὰ πρέπει νὰ εἶναι δικαία, τῷ Θεῷ ὑπῆκοος καὶ θεάρεστος, διότι μήτε οἱ ἀρχόντες, μήτε οἱ ἀρχόμενοι ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ἐναντιῶνται πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καθεστηκυῖαν τάξιν. Εἶναι αὐτονόητον, ὅτι πάντα τὰ ἀνθρώπινα δικαιοῦματα ἀπορρέουσιν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ ἡ δύναμις τῆς ἐξουσίας. Ἐὰν οἱ ἡγεμόνες εἶναι συνεπῶς ὑπῆκοοι τῷ Θεῷ καὶ εὐάρεστος πολιτεύονται, τότε δὲν κατατρέχουσι τοὺς χριστιανούς. Ἡ κοινότης, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Κλήμεντος, εὐχεται συγχρόνως καὶ δι' ἑαυτὴν καὶ ἐπαναλαμβάνει τὴν ἡδὴ ἐκτεθεῖσαν δέσιν: λύτρωσαι ἡμᾶς ἐκ τῶν μισούντων ἡμᾶς ἀδίκως.

4. Ἀποκλ. 15,3. Τωβ. 13,7. 11. Α'. Τιμοθ. 1,17.

5. Fischer σ. 69 Am. 200. Ὁ συγγραφεὺς τῆς Α' Κλήμεντος τονίζει τὴν νομιμοφροσύνην ἔναντι τῆς πολιτείας καὶ ἐξαίρει ἐμφαντικῶς τὸ καθήκον τῶν Χριστιανῶν πρὸς ὑπακοὴν ἔναντι τῶν ἡγεμόνων, ῥῆτοι εἰδικῶς πρὸς τὸν ρωμαῖον αὐτοκράτορα, μολονότι οὗτοι ἐδίωκον τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ. Ὅταν ἐν τῷ 5ῳ κεφ. καὶ ἐξῆς περιγράφεται ὁ κατὰ τῶν Χριστιανῶν διωγμὸς τοῦ Νέρωνος, ἐν ἀρχῇ δὲ (1,1) ὁ τοῦ Δομιτιανοῦ, δὲν ἐκφεύγει δυσμενὲς λόγος κατὰ τῶν Ἑθνικῶν τούτων αὐτοκρατόρων.—Ἡ τάξις εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν

ὑπὲρ πάντων τῶν ἁγίων. Προσεύχεσθε προσέτι ὑπὲρ τῶν βασιλέων καὶ τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἡγεμόνων (Α' Τιμ. 2,2 πρβλ. Α. Κλήμ. 61,1. Μαρτύρ. Πολυκάρπου 10,2) καὶ ὑπὲρ ἐκείνων, οἱ ὅποιοι σᾶς καταδιώκουν καὶ σᾶς μισοῦν (Ματθ. 5,44 πρβλ. Λουκ. 6,27 Διδαχ. 1,3) καὶ ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν τοῦ σταυροῦ, διὰ νὰ εἶναι φανερός κατὰ πάντα ὁ καρπὸς σας, καὶ διὰ νὰ εἴσθε τέλειοι ἐν ἐκείνῳ». Ὁμοίως εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ Πολυκάρπου τονίζεται ἐμφαντικῶς, ὅτι οἱ χριστιανοὶ «δεδιδάγμεθα ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναις τιμὴν κατὰ τὸ προσῆκον, τὴν μὴ βλάπτουσιν ἡμᾶς, ἀπονέμειν» (Κεφ. Χ).

δ) Παρ' Ἰουστίνῳ (Α' Ἀπολογία 17,3) (περὶ τὸ †165) ἀναγινώσκομεν: «ὅθεν Θεὸν μὲν μόνον προσκυνοῦμεν, ὑμῖν δὲ πρὸς τὰ ἄλλα χαίροντες ὑπηρετοῦμεν, βασιλεῖς καὶ ἀρχοντας ἀνθρώπων ὁμολογοῦντες καὶ εὐχόμενοι μετὰ τῆς βασιλικῆς δυνάμεως καὶ σώφρονα τὸν λογισμὸν ἔχοντας ἡμᾶς εὐρεθῆναι. Εἰ δὲ καὶ ἡμῶν εὐχομένων καὶ πάντα εἰς φανερόν τεθέντων ἀφροντιστήσετε, οὐδὲν ἡμεῖς βλαβησόμεθα, πιστεύοντες, μᾶλλον δὲ καὶ πεπεισμένοι, κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων ἕκαστον τίσειν διὰ πυρὸς αἰωνίου δίκας, καὶ πρὸς ἀναλογίαν ὧν ἔλαβε δυνάμειν παρὰ Θεοῦ τὸν λόγον ἀπαιτηθήσεσθαι, ὥς ὁ Χριστὸς ἐμήνυσεν εἰπὼν «ὦ πλέον ἔδωκεν ὁ Θεός, καὶ ἀπαιτηθήσεται ἀπ' αὐτοῦ» (Λουκ. 12,48)¹.

ε) Θὰ ἐξηρχόμην τῶν ὁρίων τοῦ θέματος μου καὶ θὰ ἀπέκλινα τοῦ σκοποῦ τῆς μετὰ χειρὸς πραγματείας, ἐὰν ἐπεχείρουν νὰ παραθέσω ἀναλόγους ἐκφράσεις καὶ γνώμας Θεοφίλου τοῦ Ἀντιοχείας (2ον αἰνῶ), Τερτυλλιανοῦ (†μετὰ τὸ 220), ἢ τὸ ἀρχαιότερον χριστιανικὸν κήρυγμα περὶ πολιτείας Ἰππολύτου τοῦ Ρώμης (†235), τὴν θεολογίαν τοῦ Ὁριγένους (†253)⁴ περὶ

στρατὸν ἐξαίρεται ὡς πρότυπον διὰ τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα τῆς κοινότητος (37, 1-4). Προέκυψεν ὅμως τὸ ἐξῆς ζήτημα: Διατί ὁ Κλήμης προσθέτει ἐν τῇ ἐπιστολῇ του τὴν προσευχὴν διὰ τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν; α) Συμφώνως πρὸς τὴν ἐντολὴν τῆς Παυλείου ἐπιστολῆς καὶ συμφώνως πρὸς τὴν Α'. Τιμοθέου 2. β) Ἐκ τοῦ στίχου 1 κεφ. 60 «ὁδὸς εἰρήνῃ καὶ ὁμόνοιαν ἡμῖν καὶ πᾶσι τοῖς κατοικοῦσιν ἐπὶ τῆς γῆς» προκύπτει ἀβίαστος ἡ μετάβασις πρὸς τοὺς ἀρχηγούς καὶ ἡγεμόνας τῆς γῆς, ἐφ' ὅσον ἐξ αὐτῶν ἐξαρτᾶται ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ Εἰρήνη καὶ Ὁμόνοια (Ad. W. Ziegler: Neue Studien zum 1. Clemensbrief σ. 38). Ἐνεκα τούτου δὲν συμφωνῶ πρὸς τὴν γνώμην, ὅτι Κλήμης ὁ Ρώμης, ὡς φαίνεται, «ἐνεκα τῶν ἐν αὐτῷ ἐνεργῶς προὑπαρχουσῶν ἰσχυρῶς ζωηρῶν κατηγοριῶν σκέψεως τῆς ἀρχαιότητος, αἵτινες ἐσκέφθησαν καὶ ἐζησαν ἐν τῇ Ἐνότῃ Θεοσεβείας καὶ οὐσίας τῆς Πολιτείας, εὗρεν ὡσαύτως τὴν ὁδὸν ἀπὸ τῆς θεοσεβείας αὐτοῦ πρὸς τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν. Ἐξ ἐναντίας ἀποδέχομαι, ὅτι εἶναι δυνατόν, ὅτι καὶ ἡ ἀγωνιστικότης (ἢ τὸ ἀγων. πνεῦμα, αὐτόθι σελ. 24) μετὰ τῶν ἰθυόντων τὸν ἀγῶνα καὶ τῶν θεατῶν κατηύθυνε τὰς σκέψεις πρὸς τοὺς ἀρχοντας». Παραμένει ὅμως διὰ τὸν γράφοντα ἡ γνώμη περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀρχῆς, ἀπορροεύσεως ἐκ τῆς Κ.Α., περὶ ἧς ἀνωτέρω.

1. Ἡ γερμ. μετάφρασις παρὰ τῷ Hugo Rahner (Abendländische Kirchenfreiheit) ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ὅλον κείμενον (σ. 45) καὶ ἐπιγράφεται ὁρθῶς «ἀπόδοτε τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι!» (Ματθ. 22,17).

τῆς περὶ πολιτείας διδασκαλίας τοῦ ἀποστόλου Παύλου καὶ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἄποψιν, ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἀποτελοῦν τὸ ἄλλας τῆς πολιτείας. Τὰ κείμενα πρόκεινται καὶ ἐν γερμανικῇ μεταφράσει παρὰ H. Rahner¹. Πάντες οἱ μνημονευθέντες συγγραφεῖς ἐπεξεργάζονται κατὰ σύγχρονον αὐτοῖς ἀντίληψιν τὰς βασικὰς ἀρχὰς καὶ ἀντιλήψεις τοῦ Κυρίου καὶ τοῦ ἀποστόλου Αὐτοῦ Παύλου, αἵτινες υἱοθετήθησαν καὶ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ χριστιανοὶ ἀπεδοκίμαζον καὶ ἀπέρριπτον τὴν λατρείαν τοῦ αὐτοκράτορος ὑπὸ οἰανδήποτε μορφήν ἐν τῷ ἀπαιτούμένῳ χαρακτηριστικῷ «Dominus ac Deus», ἔτι δὲ καὶ εἰς τὰς συνήθεις καθημερινὰς ἐκφράσεις, διότι εἶχον σαρεῖ ἀντίληψιν ἐπὶ τῆς ὀξείως κατ' αὐτῶν προβαλλομένης κατηγορίας, ὅτι δὲν εἶναι νομιμόφρονες, ἀλλὰ καταλυταὶ τοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα σεβασμοῦ καὶ τοῦ μεγαλείου τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους καὶ ἀπῆντων ὅτι οὗτοι ἠῦχοντο ὑπὲρ τῆς πολιτείας καὶ τοῦ αὐτοκράτορος, ἡ δὲ εὐχὴ ἴσα δύναται πρὸς τὴν θυσίαν διὰ τοὺς χριστιανούς. Αἱ εὐχαὶ ἦσαν πιθανῶς τμήμα τῆς ἀρχαιοτάτης λειτουργίας τῆς ἐξ ἔθνων χριστιανικῆς κοινότητος περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ὁποίας σχεδὸν οὐδὲν γνωρίζομεν². Ἰσως ὅμως θὰ ἡδυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ εἰς ἐξουσίαν ἀναφερομένη προσευχὴ τῆς Α' ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος θὰ εἶχε κατ' ἀρχὴν τὴν θέσιν τῆς ἐν τῇ ρωμαϊκῇ λειτουργίᾳ³. Συγκεκριμένως τὸ ἔθος τοῦ εὐχεσθαι ὑπὲρ τοῦ αὐτοκράτορος ὑφίστατο καὶ παρὰ τῷ Ἰουδαϊσμῷ, ὥς καὶ ἐν ταῖς μυστηριακαῖς θρησκείαις (παρὰ Knopf σ. 146). Διὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι κεφαλαιώδους σημασίας τὸ γεγονὸς ὅτι, παρὰ τὸν ὑφιστάμενον διωγμὸν, ἔνεκα τῆς βασικῆς τοποθετήσεως τῆς γραπτῆς παραδόσεως⁴ τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς πολιτείας εἰσῆχθησαν τοιαῦτα ὑπὲρ τῆς πολιτείας εὐχαὶ ἐν τῇ λειτουργίᾳ. Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ τὸν βαρύνοντα λόγον δὲν εἶχε τὸ ἔθος τῶν λοιπῶν θρησκειῶν, ἀλλ' ἡ ἀρχὴ (Prinzip), ὅτι ἡ κοσμικὴ ἐξουσία ἔχει ἐκ Θεοῦ τὴν καταγωγὴν αὐτῆς, τοῦ βασιλέως τῶν ἐξουσιῶν, καὶ ὅτι ἡ ἐν τῷ ρωμαϊκῷ κράτει κρατοῦσα τάξις ἀποτελεῖ ἀπεικόνισιν τοῦ οὐρανοῦ κράτους. Τὴν τελευταίαν ταύτην σκέψιν εὐρίσκομεν βραδύτερον παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς.

στ) Αἱ θεμελιώδεις αὗται παλαιοχριστινικαὶ θέσεις περὶ τῆς πολιτείας ὠδήγησαν τοὺς χριστιανούς εἰς τὴν ἀντίληψιν, ὅτι ἡ ἐξουσία εἶναι ἀπαραβίαστος—ἀκόμη καὶ ἐν ᾗ περιπτώσει αὕτη εἶναι ἐχθρική πρὸς τὸν Χριστιανισμόν.

1. Θεοφίλου πρὸς «Αὐτόλυνον» 1, 11. Τερτυλλιανοῦ, Apologeticus 28-33, 4, ἰδίᾳ 30. Ad. Scapulam 2. Πρβλ. Acta Apol. 6. Acta Cypr. 1, 2. Τὰ ἑλληνικὰ κείμενα καὶ παρὰ Knopf: *Ausgewählte Martyrerakte*, 1913. Acta Dyonis. παρ' Εὐσεβίῳ VII. 11, 8α. Ἰππολύτου Ρώμης: Ἰπόμνημα πρὸς Δανιὴλ III 20/25. Κατὰ Κέλσου VIII, 63—70. Παρὰ Rahner σ. 45-62.

2. Knopf: *Handbuch zum N.T. Ergänzungsband* σ. 146.

3. Fischer σ. 9.

4. Παρὰ Δουβουνιώτη. «Ekklesia», ἐνθ. ἀνωτ. ἐκδ. Schulze. Βέλλα καὶ Καρμίρη παρὰ Μπρατσιώτη. Πρβλ. Zankow: *Das Orthodoxe Christentum* 32, 71 ἐξ.

σμόν καὶ ἀνθρώπος. Αἱ διατυπώσεις τῆς Α' Κλήμεντος καὶ τῶν συγγραφέων καὶ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας ὡς καὶ τῶν μαρτύρων δὲν ἀποτελοῦν μόνον τὴν ἔκφρασιν μιᾶς συνέσεως, ἡ ὁποία ἐπεδίωκε νὰ μὴ ἐπιδεινωθῇ ἡ δύσκολος θέσις τῶν χριστιανῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἀλλ' ἐν ταύτῃ «τὸ ἄριστον τεκμήριον διὰ τὴν βασικὴν πίστιν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας πρὸς τὸ κράτος» (H. Rahner σ. 35).

Περὶ πλήρους ὅμως ὑποταγῆς καὶ εὐπειθείας δὲν γίνεται ἐνταῦθα λόγος. Ὡς παρετηρήθη, ὀρθῶς, ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία παρὰ τὴν βασικὴν νομιμόφρονα προσπάθειάν της δὲν ἡσθάνετο θρησκευτικὴν εὐλάβειαν ἐναντι τῆς πολιτείας (Staatsfromm)¹. Ἐνταῦθα δὲν ὑπῆρχε, λοιπόν, θέσις δι' ἐπαναστάσεις κατὰ μιᾶς ἀμαρτωλοῦ ἐξουσίας. Ὁ χριστιανὸς ἠγωνίζετο μόνον ἐναντίον τῆς ροπῆς αὐτῆς πρὸς τὴν ἀμαρτίαν· ἡ χριστιανικὴ κοινότης ἠγωνίζετο μὲ τὰ ὅπλα τῆς προσευχῆς καὶ τὴν χάριν μιᾶς θείας μεταβολῆς. Μὲ τὴν δέσιν ὑπὲρ δικαιοσύνης τῶν ἀρχόντων ἠϋχετο φυσικὰ ἡ Ἐκκλησία καὶ ὑπὲρ τῆς ἰδίας αὐτῆς ἐξωτερικῆς εἰρήνης καὶ εὐπραγίας (Fischer σ. 10) Ἡ τελευταία αὕτη σκέψις ἀποτελεῖ σταθερὸν συστατικὸν στοιχεῖον τῆς λειτουργίας εἰς τὰς δέσεις εὐθὺς μετὰ τοὺς ἰδρυτικούς λόγους².

ζ) Ἡ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἀγώνων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας υἱοθετηθεῖσα βασικὴ καινοδιαθηκικὴ τοποθέτησις τῆς ἐκκλησίας ἐναντι τῆς πολιτείας περιελήφθη εἰς πάσας τὰς Λειτουργίας καὶ τὰ Εὐχολόγια τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰσχυροποιήθη ἀπὸ τοῦ 4ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς. Τὸ πρᾶγμα εἶναι εὐνόητον· πρόκειται περὶ τῆς ἀρχικῆς τοποθετήσεως τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, ἥτις ἐγεννήθη ἐν τῇ οἰκουμένῃ. Ἀπὸ τὴν κοιτίδα τῆς Παλαιστίνης, ὅπου αὕτη ἐνεφανίσθη ὡς «πνευματικὸς Ἰσραὴλ», ἀπελευθερωθεῖσα ἀπὸ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, διὰ τοῦ ἔργου τῆς ἐλληνιστικῆς κοινότητος τῆς Ἀντιοχείας καὶ τοῦ ἐλληνιστοῦ Ἰουδαίου Παύλου εἰσέρχεται ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ ἐλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ κυριαρχουμένῳ οἰκουμένικῳ κράτει τῆς Ρώμης³. Ἐνεφανίσθη ὡς «καινὴ» κοινωνία ἀγίων, τρίτον γένος. Ἡ αὐτοσυνειδησία της καὶ ὁ οἰκουμενικὸς αὐτῆς χαρακτήρ δημιουργοῦν τεταμένους σχέσεις ἐναντι τῆς πολιτειακῆς κοινότητος⁴. Μὴ λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ἐσχατολογικῶν καὶ ἱστορικοφιλοσοφικῶν ἰδεῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπέδρασαν ἐπὶ τὴν σκέψιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν, οἱ χριστιανοὶ ἔζων ἐν βεβαιότητι, ὅτι ὁ Κύριος εἶναι καὶ ὁ ἐξουσιαστὴς τοῦ κόσμου τούτου καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ὑπερνικηθεισῶν δυνάμεων, εἶναι ὁ καταλυτὴς τοῦ θανάτου, εἶναι ὁ νικητὴς τῆς ζωῆς ἐν πάσῃ

1. Ad. Ziegler, Neue Studien etc. σ. 41.

2. Ἰδὲ ἐλλήν. κείμενον τῆς Θ. Λειτ. καὶ γερμανικὴν μετάφρασιν τῆς λειτουργίας Χρυσοστόμου ἐν B. der Kirchenväter, ὡς ἀνωτέρω σ. 250.

3. Γερ. Κοινὸς δ ὁ ρ, Ἡ διαμόρφωσις τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας μέχρι τοῦ Ε' αἰῶνος κλπ. 1955.

4. E. Wolf. Christentum ἐν R.G.G.³. 1, 1699.

τῇ κτίσει. Εἶναι, τέλος, ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου, ἥτοι οὐ μόνον τῶν ἀνθρώπων καθ' ἕναστον, ἀλλὰ πάσης τῆς δημιουργίας μετὰ πασῶν τῶν τάξεων αὐτῆς. "Οθεν καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐνεφανίσθη ὡς δύναμις τὸν κόσμον ἀνακαινίζουσα. Ἐπὶ μακρὸν διάστημα παρουσιάζεται ἡ Ἐκκλησία ὡς ἰδιωτικὴ κοινότης ἔξω τῆς πολιτείας καὶ καταδιωκομένη. Αὕτη κεχωρισμένη οὕσα ἐσωτερικῶς ἀπὸ τοῦ κράτους τοῦ κόσμου τούτου διηθύνετο ἐξ ὁλοκλήρου πρὸς τὴν οὐράνιον Ἱερουσαλήμ. Ἐζῆ εἰς πλήρεις ἐντάσεων σχέσεις, ἐξαιρομένης τῆς ἀποστάσεως καὶ διαφορᾶς (Ἀποκ. 13 καὶ λόγιον τοῦ Πέτρου), ἀν καὶ ἐξήρετο ἡ νομιμοφροσύνη (Ρωμ. 13). Μὲ τὴν οἰκουμενικὴν αὐτῆς ἀξίωσιν οὐ μόνον τὸ ρωμαϊκὸν κράτος ἀλλὰ καὶ τὴν οἰκουμένην νὰ κατακτήσῃ ἐνεφανίσθη ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία, ὡς ἡ τὸν κόσμον μεταμορφοῦσα δύναμις. *Ἦτο ἀναπόφευκτον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, οὐ μόνον νὰ τηρήσῃ μίαν βασικὴν κριτικὴν στάσιν ἔναντι τῆς πολιτείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπαφὰς καὶ σχέσεις καὶ συμβιβασμὸν νὰ κάμνῃ μὲ τὰς πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς δυνάμεις τοῦ κόσμου τούτου, ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ διαμορφώσῃ ταύτας ἐκ νέου καὶ νὰ ἐκχριστιανίσῃ.

η) Ἦδη περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰῶνος ἔπαυσεν ἡ Ἐκκλησία νὰ ἀποτελεῇ κεκλεισμένην θρησκευτικὴν κοινωνίαν. Ἦλθεν εἰς στενοτέραν ἐπαφὴν πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν πολιτισμὸν αὐτοῦ. Κόσμος καὶ πολιτισμὸς ἤρχισαν πλέον νὰ μὴ ἀξιολογῶνται ἀρνητικῶς. Τοῦτο συνέβη πρὸ πάντων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν φιλοσοφικῶς μεμορφωμένων ἀνδρῶν, τῶν Ἀπολογητῶν, καὶ (κατὰ τὸν 3ον καὶ 4ον αἰῶνα) τῶν ἀλεξανδρινῶν καὶ μεγάλων Πατέρων¹, οἵτινες διεκήρυξαν τὸν Χριστιανισμὸν, ὡς τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν καὶ θεώρησιν τῆς ζωῆς.

IV

Η ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΚΜΗΣ ΤΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ.—Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΕΥΧΩΝ

1) Ἡ ἀναγνώρισις τῆς ἀξίας τοῦ ἐξωχριστιανικοῦ κόσμου καὶ πολιτισμοῦ δὲν συνέβη ἄνευ τῶν σχετικῶν ἐπιφυλάξεων καὶ ἀντιδράσεων. Ἀλλ' ἡ θετικὴ τοῦτου ἀντιμετώπισις ἀπετέλει τὴν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν διὰ τὴν πνευματικὴν κατάκτησιν τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἰδίᾳ τῶν πόλεων, αἵτινες ἀπετέλουν μορφωτικὰ κέντρα². Ἡ πολιτικὴ δὲ καὶ ἠθικὴ κατάκτησις τοῦ κόσμου ὑπῆρξε μία ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ τὴν πολιτικὴν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ὁ Μ. Κων)νος κατάρθωσε διὰ τῆς πολιτικῆς αὐ-

1. Α ο ύ β α ρ η, Die Orthodoxe Kirche in griechischer Sicht, τόμ. 2ος σ. 146 ἐξ.

2. Γ ε ρ. Κ ο ν ι δ ᾶ ρ η, Γεν. Ἐκκλ. Ἱστορία, 1957², 257.

τοῦ μεγαλοφυΐας νὰ διαπιστώσῃ ὅ,τι οἱ προκάτοχοι αὐτοῦ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ δι᾽ιδῶσι: ἐν ποίᾳ δῆλονότι θρησκείᾳ τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς κοινωνίας τοῦ οἰκουμενικοῦ κράτους του εὐρίσκοντο αἱ ἠθικαὶ καὶ πνευματικαὶ δυνάμεις διὰ τὴν κοινωνικὴν ἀναγέννησιν, αἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ ὀδηγήσωσι καὶ δημιουργήσωσι μίαν νέαν βαθυτέραν ἐνότητα τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας. Κατῶρθωσε νὰ συνδιαλλάξῃ—οὐχὶ ἄνευ ἐσωτέρας θρησκευτικῆς πεποιθήσεως¹ —τὸ Imperium Romanum μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις ἤδη εὐρίσκετο εἰς στενὴν σύνδεσιν μετὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ πραγματικὴ καθολικὴ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ δύναμις τοῦ κράτους, ἡ «Καθολικὴ Ἐκκλησία» τουτέστι, καὶ ἡ ἐνότης ταύτης, ὥφειλε νὰ ἰσχυροποιήσῃ τὴν ἐνότητα τοῦ Imperium νὰ καταστήσῃ ταύτην βαθυτέραν, νὰ διατηρήσῃ καὶ φυλάξῃ ἔτι δὲ καὶ παραστήσῃ ταύτην.

Διὰ τῆς ριζικῆς ταύτης μεταβολῆς ἐν τῇ πολιτικῇ τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν θετικωτέρων ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας μέτρων προσέκυψεν ἡ κρατικὴ Ἐκκλησία, αἱ δὲ σχέσεις ταύτης πρὸς τὴν πολιτείαν, καὶ παρὰ τὰς ἔνεκα τῶν ἐξημμένων δογματικῶν ἀγώνων ὑφισταμένας ἐντάσεις, κατέστησαν στενώτεραι. Ἡ ἀξιολόγησις τῆς πολιτείας κατέστι θετικωτέρα καὶ ἐν αὐτῇ ἔτι τῇ λατρευτικῇ πράξει (πρβλ. τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μ. Βασιλείου φερομένην λειτουργίαν). Αἱ νομικαὶ καὶ πραγματικαὶ σχέσεις μετὰ τὸ κράτος καὶ Ἐκκλησίας ἐθεμελιώθησαν διὰ τῶν τριῶν μεγάλων αὐτοκρατόρων: Κωνσταντίνου Α', Θεοδοσίου Α', καὶ Ἰουστινιανοῦ Α', οἵτινες καὶ ἐπέδειξαν μέγα ἐνδιαφέρον οὐ μόνον διὰ τὸ δόγμα, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν λατρείαν. Ὁ Μ. Κων/νος διεσαφηνίσε τοὺς ὑπὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς ἐπιδιωκομένους σκοποὺς κατὰ τὴν ἑναρξίν τῶν ἐργασιῶν τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Παρὰ τὰ σχίσματα καὶ τὴν ἐπελθοῦσαν σύγχυσιν τῶν πνευμάτων, ἔνεκα τοῦ Δονατισμοῦ καὶ Ἀρειανισμοῦ καὶ παρὰ τὴν πικρὰν πεῖραν, ἣν εἶχεν ἤδη ὁ Μ. Κων/νος ἀποκομίσει (315-325), ἐξέθεσεν οὗτος ἡρέμα τὰς πραγματικὰς σκέψεις αὐτοῦ «εὐχαριστία πρὸς τὸν Κύριον τῶν ὅλων καὶ χαρὰ διὰ τὴν σύμπνοιαν τῶν ἐπιφανῶν ξένων ἐπλήρουν τὴν καρδίαν αὐτοῦ καὶ ἐγένναν εἰς αὐτὸν τὴν εὐλογον ἐλπίδα, ὅτι νῦν, μετὰ τὴν πτώσιν τοῦ τυράννου (Λικινίου), θὰ καθίστατο δυνατὸς καὶ ὁ τερματισμὸς τῆς ἐν ταῖς ἰδίαις τάξεσιν παραχῆς. Ὁ Θεὸς ἐνήργησε τὴν νίκην διὰ τοῦ βραχίονος αὐτοῦ· ἤλπιζεν ὅτι τῇ βοηθείᾳ του θὰ ἐπετυγχάνετο καὶ μία διαρκὲς εἰρήνευσις. Οὐδὲν ἕτερον ἤξiou ἀπὸ τῶν μετεχόντων τῆς Συνόδου, ἀφ' ὅ,τι αὐτοὶ ἐν τῇ ἱερατικῇ διακονίᾳ των ἐν τῇ λατρείᾳ ἐκαλλιέργουν παρὰ τοῖς πιστοῖς, διὰ τοῦ κηρύγματος τ. ἑ. ὁμόνοιαν καὶ εἰρήνην. Προσωπικῶς θὰ ἴστατο ὑπεράνω μερίδων, θὰ ᾔτο ὅμως πρόθυμος νὰ ἀποδεχθῇ τὰς ἐπιθυμίας καὶ ἀποφάσεις των, ἔτρεφε δὲ βεβαίαν τὴν ἐλπίδα, ὅτι πάντα τὰ προβλήματα θὰ ἐλύοντο ἐν πνεύματι εἰρήνης πρὸς δόξαν Θεοῦ, ἀγαλ-

1. ἑ. ἀ. 264-6.

λίαντες ἑαυτοῦ καὶ τιμὴν πάντων τῶν συμμετασχόντων»¹. «Ἐν ἡνωμένον κράτος, εἷς ἐνιαῖος πολιτισμὸς»² ὁ ἑλληνορωμαϊκός, μία ἐνιαίως διατετυπωμένη νομοθεσία, μία μοναδικὴ Θεότης καὶ ἡ λατρεία ταύτης, μία θρησκευτικὴ ἐνότης, ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία, ὡς ρητῶς παρετήρησεν ἡδη ἡ ἐν Ἀντιοχείᾳ Σύνοδος τοῦ 324³, ταῦτα ἀπετέλουν τὰ προγραμματικὰ σημεῖα τῆς ἀποστολῆς του καὶ ἐπλήρουν τὸ κράτος τῶν ὀνείρων αὐτοῦ».

2) Τὰ θεμελιώδη ταῦτα σημεῖα τῆς «συμφωνίας» (=γερμαν. Übereinstimmung) μεταξὺ πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας (παρὰ τὰς ἐντάσεις ἐν ταῖς σχέσεσι καὶ τὰς ταλαντεύσεσι) ὁδηγοῦν ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ Μ. Κων/νου διὰ τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Α' πρὸς τὸν Ἰουστινιανὸν εἰς τοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας.

Παρὰ τὴν οὐχὶ πάντοτε σταθερὰν πολιτικὴν τῶν διαφόρων αὐτοκρατόρων, καὶ αὐτοῦ ἔτι τοῦ Κωνσταντίνου, καὶ τὰς διαστάσεις μεταξὺ αὐτοκρατόρων καὶ ἐπισκόπων, ἰδίᾳ τῶν κατεχόντων τοὺς μεγάλους θρόνους τῆς Ρώμης, ΚΠόλεως καὶ Ἀλεξανδρείας, καὶ παρὰ τὸν Καισαροπαπισμὸν ἐνίων αὐτοκρατόρων, τόσον ἡ βασικὴ τοποθέτησις τῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τῆς πολιτείας ἐν τῇ λατρείᾳ, ὅσον καὶ αἱ περὶ τῆς ἐναντι τῆς Ἐκκλησίας αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς ἀπόψεις τῶν πρώτων χριστιανῶν αὐτοκρατόρων ὑπῆρξαν ἀποφασιστικάι. Νέαι ὁμῶς θετικαὶ ἀντιλήψεις καὶ ἀξιολογήσεις προστίθενται. Ὁ πρῶτος ἐκκλησιαστικὸς Ἱστορικὸς τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας, χαρακτηρίζει τὸν Μ. Κων/νον, ὡς τὸν «ἀφωσιωμένον θεράποντα τοῦ Θεοῦ» (ἐκκλ. Ἱστορία VIII)⁴. Εἰς τὸν Παῦλειον εἰρμὸν τῶν σκέψεων προστίθενται νέαι σειραὶ σκέψεων ἀπαντῶμεναι οὐ μόνον παρὰ Γρηγορίῳ τῷ Ναζιανζηνῷ⁵ ἀλλὰ καὶ παρ' ἐκκλησιαστικοῖς ἀνδράσιν, οἵτινες ἤλθον εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὴν πολιτείαν, ὡς λ.χ. παρ' Ἰωάννῃ τῷ Χρυσόστομῳ⁶. Νέας εὐμενεῖς διὰ τὴν πολιτείαν σκέ-

1. L. Voelkl. Der Kaiser Konstantin (306-337) Annalen einer Zeitwende, München 1957, σ. 139.

2. ἔ. ἀ. σ. 137-138.

3. Παρὰ Hans Georg Opitz, Urkunden zum Arianischen Streit. Γ. Κονιδάρι, Γενικὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 1957² σ. 258-9.

4. Πρβλ. καὶ βιβλίον X 5,8, 12-13, 20-22, VII 1-2. VIII σ. Πρβλ. ἐπίσης Κ. Κυριαζή, Τὸ φυσικὸν Δίκαιον καὶ τὸ Κανονικὸν Δίκαιον ἀπὸ ὁρθοδόξου ἐπόψεως. Ἀθήναι 1957 (2 τεύχη).

5. Πρὸς τοὺς ἄρχοντας: «Θεῷ συνάρχεις, Χριστῷ καὶ συνδιοικεῖς. Παρ' ἐκείνου σου τὸ ξίφος, οὐκ εἰς ἔργον, ἀλλ' εἰς ἀπειλὴν· ὁ καθαρὸν ἀνάθημα τῷ δεδωκότι φυλάσσοιτο. Εἰκὼν εἶ τοῦ Θεοῦ, ἐν Λόγῳ, Migne 35, 976. Τὰ μὲν ἄνω μόνον Θεοῦ τὰ κάτω δὲ καὶ ὑφ' ὧν (ἦτοι Βασιλέων). Πιστοὶ μένετε τοῖς βασιλεῦσι, Θεῷ δὲ πρότερον (Mg. P.G. 36, 277). Ἡ πρώτη ἀποψὶς ἀπαντᾷ ἡδη παρὰ τῷ αὐτοκρατορῇ Τσιμισκῇ (969-76)· ἡ δευτέρα εἶναι ὑπαινιγμὸς ἀναφερόμενος τὸν λόγον τοῦ Πέτρου πρὸ τοῦ Συνεδρίου. Ὑποτασσόμεθα, συνεχίζει ὁ Γρ. καὶ Θεῷ καὶ ἀλλήλοις καὶ τοῖς ἐπὶ γῆς ἄρχουσι. Θεῷ διὰ πάντα, διὰ τὴν φιλαδελφίαν ἀλλήλοις, δι' εὐταξίαν τοῖς ἄρχουσι. Οὕτω δὲ καὶ πάσαις ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτάσσεσθαι. (Migne PG. 35,9).

6. Δι' ἀμφοτέρων (ἦτοι Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας) ὁ Θεὸς τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν

ψεις εύρίσκομεν καὶ παρὰ Συνεσίῳ τῷ Κυρήνης, τῷ Μ. Βασιλείῳ¹ καὶ Ἰσιδῶρῳ τῷ Πηλουσιώτῃ². Τὰς Παυλείους σκέψεις ἀνευρίσκομεν κατὰ βάσιν παρὰ Μαξίμῳ τῷ ὁμολογητῇ³ καὶ ἀργότερον παρὰ Συμεῶνι τῷ Μεταφραστῇ⁴ κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα. Ἡ βασικὴ τοποθέτησις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ Καθολικῇ αὐτοῦ μορφῇ ἔναντι τῆς πολιτείας παρέμεινεν ἐν τε τῇ Κατηχήσει καὶ τῇ λατρείᾳ ἡ αὐτή. Τὸ αἷτιον εἶναι προφανές: διότι αὕτη ἦτο κκινοδιαθηκικὴ καὶ πρωτοχριστιανικὴ. Πιστοποιήσιν τούτου εύρίσκομεν τό-

οἰκονομεῖ· καὶ γὰρ τοὺς ἄρχοντας αὐτὸς ὥπλισε, ἵνα φοβῶσι τοὺς ἀσελαγίνοντας· καὶ ἱερέας αὐτὸς ἐχειροτόνησεν, ἵνα παρακαλῶσι τοὺς ὀδυνωμένους. Καὶ ταῦτα ἀμφοτέρω μετὰ τῶν Γραφῶν καὶ αὐτῇ τῶν πραγμάτων ἡ πείρα διδάσκει. Ἐὰν γὰρ τὰ δικαστήρια ἀνέλης πᾶσαν τῆς ζωῆς ἡμῶν ἀνεῖλες τὴν εὐταξίαν... ἂν ἀνέλης τῶν πόλεων τοὺς ἄρχοντας, θηρίων ἀλογώτερον ἀλόγων βιωσόμεθα βίον» (Migne 49,82).

1. Ἐν τῇ 113ῃ ἐπιστολῇ ἀναγινώσκομεν τὰ ἀκόλουθα: «ἡμεῖς δὲ ὑπὲρ χάρας, ὑπὲρ ἱερῶν, ὑπὲρ νόμων (ἀποθανοῦμεν). Μαχήσομαι δὲ ὡς ἀποθανοῦμενος (Mg. P.G. 66, 1493). Πρβλ. ὡσαύτως Βασιλείου τοῦ Μεγάλου 318ην ἐπιστολήν. Ἄλλ' ὁ Βασίλειος ἐκστομίζει βαρεῖς λόγους πρὸς τὸν ἐπαρχον Μόδεστον (παρὰ Γρηγορίῳ Ναζιανζηνῷ, Mg. P.G. 36, 493-606 κεφ. 50).

2. Κατὰ τὸν Βασίλειον, ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ ἀρχὴ «εἰς ἐν ὁρῶσι τέλος τὴν τῶν ὑπηκόων σωτηρίαν» (Ἐπιστολὴ 3ῃ 249 Mg. P.G. 928). Ἡ πολιτικὴ τάξις εἶναι «τῆς τοῦ Θεοῦ σοφίας ἔργον, ἵνα μὴ ὁ κόσμος εἰς ἀκοσμίαν ἐμπέσῃ» (Ἐπιστολὴ 2α 216 Mg. P.G. (78, 657).

3. Ἐν τῇ 10ῃ ἐπιστολῇ ἀναγινώσκομεν: «τοὺς κατὰ Θεὸν ἐπὶ γῆς βασιλεύοντας, ἀξίως τιμᾶν, ὡς φύλακας τῶν αὐτοῦ θεῶν διαταγμάτων» (Mg. P.G. 91, 453). Εἰς μίαν ὁμιλίαν περὶ τῆς ἐξουσίας καὶ δυνάμεως λέγει: «Αἱ οὖν παρὰ βασιλείῳ διδόμεναι ὑποθήκαι, τοῦ γε ἀλθῶς τῆς προσηγορίας ταύτης ἀξίου πολὺ τὸ νόμιμον ἔχουσι, τὸ κοινῇ πᾶσι λυσitteλὲς σκοποῦσαι καὶ οὐχὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἰδίας ὠφελείας συντεταγμέναι (91, 776). Εἰ καρδία βασιλέως ἐν χειρὶ Θεοῦ οὐ σώζεται δι' ὀπλικὴν δύναμιν ἀλλὰ διὰ τὴν θεῖαν χειρωγίαν» (ξ.α.). «Ἡ μὲν ἀταξία ἀναρχίας ἐστὶ γνώρισμα· ἡ δὲ τάξις τὸν ἡγεμονεῦοντα δείκνυσιν» (91, 777).

4. Mg. P.G. 114, 1008. — Ὁ καθ. Ἀλιβιζάτος (Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1937, σ. 20) φρονεῖ, ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες καὶ συγγραφεῖς, οἵτινες ἔθεσαν τὸ θεμέλιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, οὐδέποτε ἡμφεσβήτησαν ἢ κατεπολέμησαν τὰ δικαιώματα τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἀρχούσης πολιτικῆς τάξεως. Ὅλως ἀντιθέτως, ὑπερήσπισαν ταῦτα καὶ ἐχρησιμοποίησαν αὐτὰ πρὸς ὄφελος τῆς Ἐκκλησίας. Ἐνεκα τούτου καὶ ἀποδέχεται πλήρως τὴν ἄποψιν, ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου θεωρῶν τὸ θέμα, ὅτι ἡ ἐν Δύσει διαδοθεῖσα θεωρία (ἀποδίδεται ἐσφαλμένως εἰς τὸν Ἱερὸν Αὐγουστίνον πρβλ. Altaner, Patrologie 1958 σ. 411) καθ' ἣν «ἡ πολιτεία δέον νὰ θεωρῇται ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀμαρτίας καὶ ταυτίζεται μετὰ τῆς «civitas terenne», εἶναι τελείως ἀπαράδεκτος. Εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν θεοκρατίαν, καθ' ὅτι εἰσάγει τὸ κοσμικὸν στοιχεῖον ἐν τῷ πνευματικῷ κύκλῳ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁμιλεῖ περὶ εὐσεβοῦς Καισαροπατισμοῦ καὶ ὑποστηρίζει τὴν θεωρίαν τῆς «συμφωνίας» (ἀπόλυτος συνεργασία Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας)· πρβλ. ὡσαύτως τοῦ αὐτοῦ: Ἡ ἐν τῷ ἑλληνικῷ κράτει ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ. Ἀθῆναι 1932. — Ἐν τούτοις εἶναι λίαν ἐνδιαφέρον ὅτι εἰς τὰ Capitula Constitutionibus (Lb) ἐκφράζεται ἡ ἀκόλουθος ἄποψις: «ὅτι ἀρχόντων καὶ βασιλέων κρείττους εἰσὶν οἱ ἱερεῖς, ὡς πατέρες πνευματικοὶ τοῦ λαοῦ» (Ἰδὲ ὁμοίως Κανόν. Ἀποστόλ. παρὰ Funk. σ. 42α).

σον παρὰ τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ἀνδράσιν, ὅσον καὶ πάσαις ταῖς λειτουργίαις καὶ ταῖς κανονικαῖς συλλογαῖς καὶ τῇ κατηχήσει (Κυρίλλου τοῦ Ἱεροσολύμων).

3) Ἐν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς τοῦ 4ου αἰῶνος καθορίζεται:

«Τὸν βασιλέα φοβηθήσῃ, εἰδὼς ὅτι τοῦ κυρίου ἐστὶν ἡ χειροτονία τοὺς ἄρχοντας αὐτοῦ τιμῆσαι ὡς λειτουργοὺς Θεοῦ, ἔκδικοι γάρ εἰσι πάσης ἀδικίας» (Mig. P.G. 1, 1010). Ὁμοίως καὶ ἐν τῷ 15ῳ κεφαλαίῳ γίνεται δέησις διὰ τὴν «διατήρησιν» «τῶν βασιλέων ἐν εἰρήνῃ» καὶ «τῶν ἀρχόντων ἐν δικαιοσύνῃ» (Ἀποστολ. Διαταγ. VIII, XV, 4. Florilegium Patristicum σ. 165 πρβλ. παρὰ Funk. S. 162: Sacramentarium Serapionis).

4) Ἐν τῇ 5ῃ μυσταγωγικῇ κατηχήσει τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰῶνος, ἀναγινώσκομεν:

«Εἵτα, μετὰ τὸ ἀπαρτισθῆναι τὴν πνευματικὴν θυσίαν, τὴν ἀναίμακτον λατρείαν, ἐπὶ τῆς θυσίας ἐκείνης τοῦ ἰλασμοῦ παρακαλοῦμεν τὸν Θεὸν ὑπὲρ κοινῆς τῶν ἐκκλησιῶν εἰρήνης, ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου εὐσταθείας, ὑπὲρ βασιλέων ὑπὲρ στρατιωτῶν καὶ συμμάχων»¹. Ἡ τελευταία αὕτη προσθήκη εἶναι ἐκ τῶν ἅπαξ ἀπαντωσῶν ἐν τῇ λειτουργίᾳ εἶναι δὲ ἐρευνήτεον πόθεν ἐκεῖνο τὸ «ὑπὲρ συμμάχων».

5) Ἐξετάσαμεν ἤδη τὰ κείμενα τῶν μεγάλων λειτουργιῶν (εἰς τὰ προβλήματα περὶ τοῦ τόπου, χρόνου καὶ συγγραφῆς τῶν εὐχῶν δὲν δύναμαι νὰ ὑπεισέλθω). Ἡ συγκριτικὴ μελέτη πάντων τῶν κειμένων τούτων (ἤτοι τῆς ἐκτενεστέρας λειτουργίας, ἣτις φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τελεῖται δεκάκις τοῦ ἔτους, τῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου) ἐπιτρέπει εἰς τὸν ἐρευνήτην νὰ ὁμιλῇ περὶ βαθέος πνεύματος συνδιαλλαγῆς, εἰρήνης καὶ ἀγαστῆς ἁρμονίας μεταξὺ Θεοῦ καὶ κόσμου, Χριστοῦ καὶ ἀνθρώπου. Τὸ φυσικὸν καὶ ὑπερφυσικὸν στοιχεῖον συνδέονται διὰ τοῦ Ἰησοῦ στενῶς ἐν τῇ λατρείᾳ. Τὸ ἀόρατον μέρος τῆς Ἐκκλησίας, ἡ θριαμβεύουσα δῆλον ὅτι Ἐκκλησία, καὶ τὸ ὁρατόν, ἡ στρατευομένη, ἡ *ecclesia militans*, συναποτελοῦσι τὴν κοινωνίαν τῶν Ἀγίων, οἵτινες ὑμνοῦσι τὸν ἀναστάντα Χριστόν, ὡς Θεὸν καὶ Σωτῆρα τοῦ κόσμου. Τὸ πᾶν ἀποτελεῖ μίαν ἀπόδοσιν τιμῆς καὶ μίαν δέησιν πρὸς τὸν Θεόν, δι' Ἰησοῦ, διὰ τὴν εἰρήνην καὶ ὁμόνοιαν καὶ οὕτως εἰπεῖν τὸν καθαγιασμὸν τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἐν αὐτῷ τάξεως διὰ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ καθαγιασμὸς καὶ ἡ ἀναμόρφωσις τοῦ κόσμου ἀποτελοῦσι τὸ περιεχόμενον πασῶν τῶν εὐχῶν. Ἦδη ἐν ἀρχῇ, ἐν τῷ προπαρασκευαστικῷ μέρει τῆς θ. λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, δέεται ὁ ἱερεὺς ὑπὸ τοιοῦτον πνεῦμα: «Βασιλεῦ οὐράνιε, Παράκλητε, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὁ πανταχοῦ παρὼν καὶ τὰ πάντα πληρῶν, ὁ θησαυρὸς τῶν ἀγαθῶν

καὶ ζωῆς χορηγός, ἐλθέ καὶ σκήνωσον ἐν ἡμῖν καὶ καθάρισον ἡμᾶς ἀπὸ πάσης κηλῖδος καὶ σῶσον, Ἀγαθέ, τὰς ψυχὰς ἡμῶν».

Ἡ Ἐκκλησία εἰς πάσας τὰς τελετὰς αὐτῆς δέεται (ὕπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου, εὐσταθείας τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν καὶ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως). Ἐκάστη δέησις ἐνισχύεται διὰ τῆς ἰκεσίας τῶν παρεστώτων πιστῶν, ἤτοι διὰ τοῦ «Κύριε, ἐλέησον».

Μετὰ τὴν δέησιν ὑπὲρ τοῦ «ἁγίου οἴκου» τοῦ Θεοῦ, ὑπὲρ τῶν πιστῶν ὁρθοδόξων Χριστιανῶν, ὑπὲρ τοῦ «Ἀρχιεπισκόπου καὶ τοῦ τιμίου πρεσβυτερίου», ὁ διάκονος δέεται ὑπὲρ τοῦ «εὐσεβεστάτου βασιλέως καὶ τῆς βασιλείας» (ὕπὲρ τοῦ διαδόχου αὐτῶν) «παντὸς τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ στρατοῦ»¹.

6) Ἐνταῦθα θὰ ἐπεθύμουν μίαν παρατήρησιν διὰ τὸ παρόν, ὅτι δηλ. σήμερον καὶ ἐν αἷς χώραις ἡ Ἐκκλησία πιέζεται ὑπὸ τῆς ἐχθρικῶς διακειμένης πολιτείας τηρεῖται ἐν τῇ λειτουργίᾳ καὶ εἰς ἀρμόζουσιν διατύπωσιν ἀνάλογος ὑπὲρ τῆς πολιτείας δέησις (ὕπὲρ τοῦ λαοῦ ἡμῶν καὶ ὑπὲρ τῶν οἷς ἐνεπιστεύθη τὴν διοίκησιν τῆς χώρας ἡμῶν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν· ὑπὲρ τῆς πόλεως ἡμῶν καὶ πάσης πόλεως καὶ τῶν πίστει οἰκούντων ἐν αὐταῖς, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν!)

2. Μετὰ τὸ Τρισάγιον ψάλλεται ὑπὸ τοῦ χοροῦ πλέον τὸ καλούμενον «πολυχρόνιον» ἢ «πολυχρονισμὸς» τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ὅστις τελευτᾷ διὰ τῆς δεήσεως «Κύριε, φύλαττε αὐτοὺς (τοὺς βασιλεῖς) εἰς πολλὰ ἔτη». Ὅταν ᾗ ἀρχιερεὺς ψάλλεται ὑπὸ τε τοῦ διακόνου καὶ τοῦ χοροῦ τὸ «Κύριε, σῶσον τοὺς Βασιλεῖς».

7) Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ θεμελιῶδες κείμενον τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου. Μετὰ τὴν προσφορὰν τῶν Τιμίων Δώρων («ἐπὶ κλήσις») καὶ τὴν ἀνάμνησιν τῶν ἁγίων, τῶν κεκοιμημένων καὶ τῶν ζώντων, συνεχίζει ὁ ἱερεὺς.

«Ἐτι παρακαλοῦμεν σε· μνήσθητι, Κύριε, πάσης ἐπισκοπῆς ὁρθοδόξων, τῶν ὁρθοτομούντων τὸν λόγον τῆς σῆς ἀληθείας, παντὸς τοῦ πρεσβυτερίου τῆς ἐν Χριστῷ διακονίας καὶ παντὸς ἱερατικοῦ τάγματος. Ἐτι προσφέρω σοι τὴν λογικὴν ταύτην λατρείαν ὑπὲρ τῆς οἰκουμένης, ὑπὲρ τῆς Ἀγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ὑπὲρ τῶν ἐν ἀγνείᾳ καὶ σεμνῇ πολιτείᾳ διαγόντων· ὑπὲρ τῶν πιστῶν καὶ φιλοχρίστων ἡμῶν Βασιλέων παντὸς τοῦ παλατιοῦ καὶ τοῦ στρατοπέδου αὐτῶν. Δὸς αὐτοῖς, Κύριε, εἰρηνικὸν τὸ βασίλειον, ἵνα καὶ ἡμεῖς ἐν τῇ γαλήνῃ αὐτῶν ἤρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι». Θεμελιῶδεις σκέψεις ἐνταῦθα εἶναι: α) ὅτι οἱ βασιλεῖς εἶναι «πιστότατοι»· β) ὅτι ὁ Θεὸς «δίδει», χαρίζεται, τοῖς βασιλεῦσι τὴν εἰρήνην «ἵνα ὑμεῖς ἤρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διά-

1. Τὰ κείμενα μνημονεύονται ἐν ὑποσημ. 1. τῆς σελ. 427.

2. Ἰδὲ τὸ κείμενον τῆς θείας λειτουργίας τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, τῆς κοινότητος τοῦ σλαβικοῦ τυπικοῦ (οὐνιτικοῦ) Μόναχον 1935 σελ. 17, 41.

γωμεν». Προϋπόθεσις διὰ ταῦτα εἶναι ἡ τάξις. Ἐξ ἄλλου ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς πρὸς Ρωμαίους καὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος, εὐρίσκομεν ἐκτενεστέραν ὑπὲρ τῶν βασιλέων δέησιν: «Μνήσθητι, Κύριε, τῶν εὐσεβεστάτων καὶ πιστοτάτων ἡμῶν βασιλέων, οὓς ἐδικαίωσας βασιλεύειν ἐπὶ τῆς γῆς. Ὅπλῳ ἀληθείας, ὅπλῳ εὐδοκίας στεφάνωσον αὐτούς· ἐπισκίασον ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτῶν ἐν ἡμέρᾳ πολέμου· ἐνίσχυσον αὐτῶν τὸν βραχίονα· ὕψωσον αὐτῶν τὴν δεξιάν, κράτυνον αὐτῶν τὴν βασιλείαν· ὑπόταξον αὐτοῖς πάντα τὰ βάρβαρα ἔθνη, τὰ τοὺς πολέμους θέλοντα. Χάρισαι αὐτοῖς βαθεῖαν καὶ ἀναφαίρετον εἰρήνην· λάλησον εἰς τὴν καρδίαν αὐτῶν ἀγαθὰ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας σου καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ σου, ἵνα ἐν τῇ γαλήνῃ αὐτῶν ἡρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διάγωμεν, ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ σεμνότητι. Μνήσθητι, Κύριε, πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ τῶν ἐν τῷ παλατίῳ ἀδελφῶν ἡμῶν καὶ παντὸς τοῦ στρατοπέδου. Τοὺς ἀγαθοὺς ἐν τῇ ἀγαθότητι σου διατήρησον, τοὺς πονηροὺς ἀγαθοὺς ποιήσον ἐν τῇ χρηστότητι σου»¹.

Ἀνάγκη νὰ προσέξῃ κανεὶς εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς δεήσεως: ἐπειδὴ ὑπάρχουν ἔθνη τὸν πόλεμον θέλοντα, αἰτεῖται ἀπὸ τοῦ Κυρίου, ὅπως δώσῃ τὴν δύναμιν τῆς ὑποταγῆς αὐτῶν εἰς τὸν βασιλέα. Εἷς τινα ἀρχαιότερον τύπον (Κl. Texte τευχ. 35 Lietzmann 12) παρακαλεῖται ὁ Θεὸς ἀπλῶς διὰ πᾶσαν ἀρχὴν καὶ ἐξουσίαν τοῦ αἰῶνος τούτου, καὶ ὅπως δῶ ἑαυτοῖς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἀληθειάν του. Εἷτα προστίθεται ἡ δέησις, ὅπως ὁ Θεὸς ἀπομακρύνῃ τῆς οἰκουμένης τὸν πόλεμον καὶ διασκεδάσῃ πάντα τὰ τὸν πόλεμον ἐπιζητοῦντα ἔθνη.

8) Θὰ ὠδηγούμην πολὺ μακρὰν τῶν ὁρίων τῆς μετὰ χειρας μελέτης ἐὰν ἐπεχείρουν νὰ πρᾶσαγάγω τὰς ἐν γενικαῖς μὲν γραμμαῖς ὁμοίας, ἐν ταῖς λεπτομερείαις δὲ ἱκανῶς ἀπ' ἀλλήλων ἀποκλινούσας εὐχὰς α) ἐκ τῶν οὕτω καλουμένων αἰγυπτιακῶν λειτουργιῶν (αἱ ἑλληνικαὶ λειτουργίαι γερμανιστὶ σελ. 161-167 ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκτενεῖ)· β) ἐκ τῆς ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἁγίου Μάρκου ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος γνωστῆς λειτουργίας²· γ) ἀπὸ τῆς οὕτω καλουμένης λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου τοῦ 7ου ἢ 8ου αἰῶνος³. Εἶναι πάντως ἀξιοσημείωτον

1. Brightmann, *Liturgies Eastern I* σελ. 332-333. Τὸ κείμενον τῆς λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι συντομώτατον. Γερμ. μετφ. παρὰ Storf (ξ. ἀ. ('*Idē vñ Π α ν. Τ ρ ε μ έ λ α*: Λειτουργικοὶ τύποι τῆς Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς, Συμβολὴ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἀθῆναι 1961' τύποις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Λίαν σημαντικὸν διὰ τὴν μνείαν τῶν βασιλέων, ὡς καὶ τῶν τεθνεώτων καὶ ζώντων εἰς τὰ Δίπτυχα (σ. 165, 245 καὶ ἀλλαχοῦ) καὶ ἀπὸ τοῦ IV καὶ V αἰῶνος ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῶν Πατριαρχείων.

2. Brightmann σ. 114, 126. Εὐχὴ ὑπὲρ πάντων τῶν λαῶν, τοῦ Βασιλέως, τοῦ στρατοῦ, τῶν ἀρχόντων, τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν, τοῦ παλατίου, τῆς ἐνορίας, καὶ τοῦ πλησίου. Ἐν τῇ εὐχῇ μετὰ τὴν ἀναφορὰν (σ. 128) ἀνευρίσκομεν ἰδέας τινὰς τῆς Α'. Κλήμεντος.

3. ξ. ἀ. σ. 45 (ἀπλῶς). 55. Ὁμοίᾳ πρὸς τὴν λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου Γερμανικῇ ταύτης μεταφρ. παρὰ Storf. σ. 98.

ὅτι εἰς ἓνια τῶν κειμένων τούτων (ἴσως τὰ ἀρχαιότερα, παρὰ τὴν ὑφισταμένην διαφορὰν ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν ἢ τὴν διατύπωσιν) ὑπάρχει εὐχὴ οὐ μόνον ὑπὲρ τῆς τηρήσεως τοῦ βασιλέως ἐν δικαιοσύνῃ, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τῆς ὑποτάξεως αὐτοῖς τῶν βαρβάρων ἐθνῶν. Τοῦτο ἐρμηνεύεται εὐχερῶς ἐκ τοῦ συνδέσμου βασιλέως καὶ κράτους ἐν Βυζαντίῳ¹.

B'

BYZANTION — TO AGION RΩMA·T·KON KPAΤOC
TOY EΛΛHNIKOY EΘNOYC

1) "Οτε τὸ Imperium Romanum, διὰ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνεγνώρισε τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν ὡς τὴν μόνην νόμιμον Ἐκκλησίαν τοῦ Κράτους, ἐτέθησαν αἱ βάσεις τῆς βυζαντινῆς θεοκρατίας. Ἡ ἐνότης ὅμως τοῦ κράτους καὶ τῆς πίστεως κατεστράφη διὰ τῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν σχισμάτων ἀπὸ τοῦ 8ου μέχρι τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὁ κόσμος τοῦ Μεσαίωνος ἔχει νὰ μᾶς ἐπιδείξῃ οὐ μόνον τὸ ἐκχριστιανισθὲν Imperium Romanum τοῦ μεταγενεστέρου Ἑλληνισμοῦ, τοῦτέστι τὸ Βυζάντιον, ἀλλὰ παραλλήλως πρὸς τοῦτο καὶ τὸ Φραγκικὸν κράτος τοῦ Καρόλου, ὡς καὶ τὸ ἄγιον Ρωμαϊκὸν κράτος τοῦ Γερμανικοῦ ἔθνους· ἀλλ' ἡ ιδιότυπος σύνδεσις πολιτείας καὶ Καθολικῆς Ἐκκλησίας εἶναι βυζαντινὸν δημιούργημα. Ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητος τόσον ἐν τῷ κράτει, ὅσον καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τὸ ἐνιαῖον (ἢ ἐνότης) πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας εἶναι κατὰ τὴν γένεσιν καὶ τὰς ἐπιδιώξεις αὐτῶν θεμελιώδους σημασίας διὰ τὴν διαφώτισιν τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἐν Βυζαντίῳ². Ἡ ἐνότης τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας βασίζεται ἐπὶ τῆς ἐνότητος τοῦ δόγματος — Ὁρθοδοξία — ὡς καὶ ἐπὶ τοῦ θεμελίου πολιτεύματος. Ἀλλ' ἡ ἐνότης τῆς πολιτείας ἡδράζετο ἐπὶ τῆς ἐνότητος τῆς ἐξουσίας, ἥτις συνεκεντροῦτο εἰς τὰς χεῖρας τοῦ αὐτοκράτορος, ὡς ἐπίσης καὶ ἐπὶ τῆς ἐνότητος καὶ ὁμοιομορφίας τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῇ ἐνότητι ὅμως τοῦ Κράτους συμπεριλαμβάνεται καὶ τὸ στοιχεῖον τῆς ἀκεραιότητος τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου. Ἐνταῦθα ἀναφύεται τὸ μοναδικὸν πραγματικὸν πρόβλημα, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας. Τὸ πρόβλημα ἐπομένως περὶ τῶν πραγματικῶν σχέσεων πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἐν Βυζαντίῳ δὲν ἀποτελεῖ συστηματικὸν πρόβλημα,

1. Τὰς εὐχὰς τοῦ Εὐχολογίου θὰ διαπραγματευθῶ ἐν τῷ τελευταίῳ μέρει τῆς μετὰ χεῖρας μελέτης.

2. Ἰδὲ τὴν νέαν εἰσαγωγικὴν μου ἔκθεσιν περὶ τῆς ἀποπείρας μου πρὸς διαφώτισιν τοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἐν Βυζαντίῳ ἐν τῇ «Γενικῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ» 1957² σ. 418 ἐξ.

ἀλλ' εἶναι ἱστορικὸν τοιοῦτον¹. Ὑπῆρξαν πιθανῶς καὶ διχοστασίαι μεταξὺ πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ἀλλ' αὐται, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα συνέβη, οὐδεμίαν ἔσχον ἐπὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν λατρείαν ἐπίδρασιν. Ἡ ἀρχὴ τῆς «συμφωνίας» (consonantia· Ἰδὲ VI Νεαράν τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Corp. Ius. Can.)² ἐνίσχυεν ἐν Βυζαντίῳ τὴν προειρημένην θέσιν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς πολιτείας. Ἀπὸ τῆς στενῆς συνδέσεως καὶ συνεργασίας καὶ τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Κράτους ἐν Βυζαντίῳ ἐξηγοῦνται καὶ ἡ φροντίς καὶ τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης τοῦ αὐτοκράτορος, διὰ τὴν διατύπωσιν, τὸν καθορισμὸν καὶ τὴν τήρησιν τῶν θεμελιωδῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων, ἰδίᾳ ἐν ταῖς Οἰκουμενικαῖς συνόδοις, ὡς καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν λαμβανόμενα μέτρα διὰ τὰς ἐξωτερικὰς τῆς Ἐκκλησίας ὑποθέσεις, ἰδίᾳ δὲ διὰ τὴν λατρείαν, ὡς καὶ ἡ φροντίς διὰ τὸν Κλήρον. Ἡ εὐημερία τῆς πολιτείας ἐξηρτάτο ἀπὸ τῆς ὀρθότητος τῆς πίστεως καὶ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.

Ἡ ἀρχὴ τῆς συμφωνίας, ἐξαιρέσει τῶν προσωπικῶν ζητημάτων, τὰ ὁποῖα ὠδήγουν εἰς ἔντασιν ἐν ταῖς σχέσεσι μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας, ὠδήγησε τὸν μὲν Ἰουστινιανὸν Α' εἰς νομικὴν ἀναγνώρισιν τῶν Κανόνων τῆς Ἐκκλησίας ὡς νόμων τοῦ Κράτους, τὴν δὲ Ἐκκλησίαν εἰς ἀναγνώρισιν τῶν περὶ Ἐκκλησίας κειμένων νόμων τοῦ Κράτους ὡς Κανόνων³. Ἡ πολιτικὴ αὕτη τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ αἱ βάσεις, τὰς ὁποίας ἔθεσαν ὁ Μ. Κων(νος) καὶ Θεοδόσιος ὁ Μέγας παρέμενον αὐθεντικαὶ διὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν ἐν Βυζαντίῳ, καὶ ἐπέδρασαν καὶ ἐπὶ τῶν σχέσεων πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἐν Ρωσσίᾳ, ὡς καὶ ἐν ταῖς βαλκανικαῖς χώραις εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους.

Ἡ ἐνότης τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ταυτότης ἐπιδιώξουν πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἦσαν αἱ πλεόν ἀποφασιστικαὶ ἢ ὁ «Καίσαροπαπισμὸς» ἐνίων αὐτοκρατόρων. Εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα ἡ ἄποψις τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἥτις διατυπώται ἐν τῷ ἐδίκτῳ τῆς 18ης Μαρτίου τοῦ 535 πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἀνατολῆς [V. I. σ. 112], καθ' ἣν ὁ Νόμος τοῦ Κράτους ὀφείλει νὰ

1. Hans Georg Beck: Kirche und Theolog. Liter. im Byzantinischen Reich. 1959, σ. 36 ἐξ. Δὲν δύναμαι δυστυχῶς νὰ ὑπεισέλθω εἰς τὰς ἐνδιαφερούσας ἀπόψεις τοῦ καθηγητοῦ Beck. Ἡ προσωπικὴ μου ἄποψις ἐν τῷ κειμένῳ.

2. Ἰδὲ A. V. Kartaschow: Die Kirche und der Staat. σ. 83 ἐξ. παρατηρεῖ ὀρθότατα: «Die östliche Kirche hat durch die kultivierung der theokratischen Idee des christlichen Staates für ihre Unterstützung der christlichen Cäsaren teuer bezahlen müssen» — Zankov σ. 126 ἐξ. Ἀλ. Β. Ζάτοφ, Ἐκκλησία, Πολιτεία καὶ Ἔθνος ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου 1937. σ. 15 ἐξ.

3. «Τοὺς δὲ θεῖους κανόνας οὐκ ἔλαττον τῶν νόμων ἰσχύειν καὶ οἱ ἡμέτεροι βούλονται νόμοι, θεσπίζομεν κρατεῖν μὲν ἐπ' αὐτοῖς τὰ τοῖς ἱεροῖς δοκοῦντα κανόσιν, ὡς καὶ εἰ καὶ τοῖς πολιτικοῖς ἐνεγέγραπτο νόμοις» (Cod. Just. I. 3, 45). Πρβλ. καὶ Ἀλ. Β. Ζάτοφ, Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I. Berlin 1913 (σημ. μετφρ. ἡ αὕτη ἐργασία εὑρεται καὶ ἑλληνιστὶ ἐν «Νέᾳ Σιδῶν» τ. IB', 1912, σ. 317 ἐξ.). Πρβλ. καὶ Εὐαγγ. Θεοδωροῦ, Ἡ χειροτονία καὶ χειροθεσία τῶν διακονισσῶν, 1954.

παρκακαττίθεται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὁμοῦ μετὰ τῶν ἱερῶν σκευῶν, διότι καὶ οὗτος εἶναι ἀφιερωμένος τῷ Θεῷ καὶ γεγραμμένος πρὸς σωτηρίαν τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πλασθέντων ἀνθρώπων.

«Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ πολιτεία δὲν πρέπει νὰ καταπολεμοῦν ἀλλήλας. Ὅ,τι ἀνήκει εἰς τὸν αὐτοκράτορα δὲν δύναται νὰ ἐρχηται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς ὅ,τι εἶναι τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ὀφείλει μᾶλλον νὰ εὐρίσκηται ἐν πλήρει ἁρμονίᾳ (κατὰ τὴν ἐπίσημον ὁρολογίαν τοῦ Ἰουστινιανοῦ) πρὸς τοῦτο. Τὸ ἐν δέον νὰ συμπληροῦ τὸ ἄλλο, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν βεβαίως ὅτι θὰ τηρῇται ἡ ἐλευθερία καὶ αὐτοτέλεια εἰς ἀμφοτέρους τοὺς αὐτονόμους ὀργανισμούς. Κατὰ ταῦτα ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ πολιτεία εἶναι ἐκάστη καθ' ἑαυτὴν δῶρον Θεοῦ πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα, ἥτοι δύο τάξεις, αἵτινες τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἀνάγουσιν εἰς τὴν αὐτὴν πηγὴν, τὸ δημιουργικὸν τοὔτέστι θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἕνεκα δὲ τούτου ὀφείλουσιν, ὑπακούοντες εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, νὰ ὁμοφωνῶσι (ὀποχρεοῦνται εἰς ἀπόλυτον συνεργασίαν). Ἡ Ἐκκλησία ἀσχολεῖται μὲ τὸ Θεῖον, τὸ οὐράνιον, ἡ πολιτεία μὲ ὅ,τι εἶναι ἀνθρώπινον, γήινον¹. Ἐπὶ τῆς βάσεως ταύτης στηρίζεται ἡ ἀνάμιξις τῆς πολιτείας εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις, ὡς καὶ ἡ ἀνάμιξις τοῦ αὐτοκράτορος προσωπικῶς, προϋποτιθεμένου βεβαίως πάντοτε, ὅτι οὗτος ἦτο καὶ παρέμενε ὁρθόδοξος. Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐθεμελιότο ἐπὶ τῆς ὀρθοδοξίας ἐν τῷ δόγματι καὶ ἐπὶ τοῦ θεμελίου τοῦ πολιτεύματος (δραστηριότης τῶν Συνόδων). Αἱ ἀρχαὶ αὗται διετηρήθησαν καὶ παρὰ τὰς ἐν ταῖς σχέσεσιν ἐντάσεις καὶ μεταπτώσεις μεταξὺ αὐτοκράτορος καὶ πατριαρχῶν. Ἡ Ὀρθοδοξία τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ὑπερίσχυσε τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς, τόσον εἰς τὸ Χριστολογικὸν δόγμα, ὅσον καὶ εἰς τὸ ζήτημα τῶν εἰκόνων. Καὶ τοῦτο ἀπετέλει τὸ ἀποφασιστικὸν διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ οὐχὶ ἡ διευθέτησις δευτερευόντων ζητημάτων, ἅτινα ἀνεφύοντο μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας. «Μέγιστα τῶν ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ δῶρα Θεοῦ παρὰ τῆς ἀνωθεν δεδομένα φιλανθρωπίας ἱερωσύνη τε καὶ βασιλεία, ἡ μὲν τοῖς θεοῖς ὑπηρετουμένη, ἡ δὲ τῶν ἀνθρωπίνων ἐξάρχουσα τε καὶ ἐπιμελουμένη, καὶ ἐκ μιᾶς τε καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ἐκατέρα προΐουσα βίον, ὥστε οὐδὲν οὕτως ἂν εἴη περισπούδαστον βασιλεῦσιν, ὡς ἡ τῶν ἱερέων σεμνότης, εἴ γε καὶ ὑπὲρ αὐτῶν ἐκείνων αἰεὶ τὸν Θεὸν ἱκετεύουσιν» (Ἰουστινιανοῦ VI Νεαρά). Ἡ θεωρία τῶν βυζαντινῶν, ἥτις διατυπώται λίαν σαφῶς τόσον ἐν τῇ Ἐπαναγωγῇ (9ου αἰῶνος), ὅσον καὶ ἐν τινὶ ὁμιλίᾳ Ἰωάννου τοῦ Τσιμισκῆ (ιδεὲ κατωτέρω), εἶναι ἡ ἀκόλουθος: Ἡ ἐνότης Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος συνίσταται ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος: τῷ σώματι ἀντιστοιχεῖ τρόπον τινὰ ἡ αὐθεντία τοῦ αὐτοκράτορος, τῇ ψυχῇ ἡ αὐθεντία τοῦ Πατριάρχου. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Τσιμισκῆς ἐν τινὶ συνελεύσει τῆς συγκλήτου καὶ τῆς Ἱε-

1. Πρβλ. Kartashov σ. 81 ἐξ.

ραρχίας, ἥτις ἔλαβε χώραν ἐν τῷ παλατίῳ, ἐξ αἰτίας τοῦ θανάτου τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου (956-970), ἐξεφράσθη οὕτω πως: «Ἐκκλησία καὶ πολιτεία συναπαρτίζουσιν ἓνα ὄργανισμὸν μὲ δύο ἐξουσίας, τὴν ἱερωσύνην (Πατριάρχης) καὶ τὴν βασιλείαν (αὐτοκράτωρ). Εἰς τὴν πρώτην ἐξουσίαν ἐνεπιστεύθη ὁ Δημιουργὸς Θεὸς «τὴν τῶν ψυχῶν ἐπιμέλειαν εἰς τὴν δευτέραν δὲ «τὴν τῶν σωμάτων κυβέρνησιν»¹. Ἡ συνύπαρξις αὕτη πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τοῦ θρησκευτικοκοινωνικοῦ βίου τῶν βυζαντινῶν, καὶ ἐξεφράζετο ἐν τῇ λατρευτικῇ πράξει καὶ ἐν τῷ τυπικῷ τῆς αὐλῆς, ὑπερ σὺν τῷ χρόνῳ ὑπέστη βαθεῖαν ἐπίδρασιν ἀπὸ τὴν λατρείαν.

Ὁ χρόνος δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ διατυπώσω λεπτομερῶς τὰς ἀπόψεις μου ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς θέσεως, ἣν ἐλάμβανον οἱ βυζαντινοὶ ἐναντι τῆς ἀντινομίας ἐνότητος τῆς βασιλείας «τοῦ κόσμου τούτου» (πολιτεία) καὶ βασιλείας τοῦ Θεοῦ, «ἥτις οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου», διότι «διὰ τὴν θρησκευτικὴν πεῖραν τῶν βυζαντινῶν ἡ ἀντινομία αὕτη τῆς ἐνότητος πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας δὲν ἐβιώθη ὥς τι μωρὸν καὶ παράδοξον, ἀλλὰ πολλῷ μᾶλλον, ὥς λογικὸν αἶτημα τῆς πίστεως ἐπὶ τὸν σκοπὸν τῆς Θείας Σαρκώσεως».

Υφίστατο μία ἀμοιβαία ἀναγνώρισις τῶν κοινῶν ὑποχρεώσεων Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἐπὶ τῆς γῆς πραγματώσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔχομεν μίαν σειρὰν νόμων ἀφορώντων εἰς τὸν Κλήρον, τὸν Μοναχισμόν καὶ τὰς σχέσεις μεταξὺ πολιτικῆς διοικητικῆς ἐξουσίας καὶ ἐπισκόπων, οἱ ὅποιοι ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὰς λειτουργικὰς τελετὰς τῆς Ἐκκλησίας. Ἐξ ἀφορμῆς τῶν τοιούτων ἀπόψεων καὶ ἐκδηλώσεων τῶν βυζαντινῶν διετυπώθη ἡ γνώμη ὅτι, «ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ πολιτεία ἐμφανίζονται πρὸ τοῦ κοινοῦ τούτου ἰδανικοῦ χριστιανικοῦ σκοποῦ ὥς δύο διάφοροι λειτουργίαι τοῦ αὐτοῦ ὀργανισμοῦ». Φρονῶ ὅτι τοῦτο εἶναι μία ὑπερβολικὴ διατύπωσις, ἐὰν μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ἐκφρασθῶ μετ' ἐπιφυλάξεως.

Εἰς παρομοίας ἐκδηλώσεις τῶν βυζαντινῶν τὸ βαρὺν καὶ ἀποφασιστικὸν εἶναι ἡ συνείδησις καὶ τὰ αἰσθήματα αὐτῶν καὶ οὐχὶ αἱ ἐκφράσεις. Ἡ ἐνότης ἐν τῇ πίστει καὶ ταῖς ἐπιδιώξεσι, πρὸς διαμόρφωσιν τοῦ βίου κατὰ τὰς εὐαγγελικὰς γραμμάς ὑπῆρξε τὸ βασικὸν αἷτιον διὰ τοιούτου εἵδους ἐκδηλώσεις. Ἀλλ' ἡ ἰσχυρὰ συνείδησις τῆς αὐτοτελείας τῆς Ἐκκλησίας ἐμφανίζεται οὐ μόνον εἰς τὸ πρόβλημα τῶν βασικῶν ἀληθειῶν, ἀλλὰ καὶ

1. Γ. Κόλλις, Ἐκκλησία καὶ αὐτοκράτωρ εἰς τὸ Βυζάντιον Ἀθῆναι 1959. Αἱ ἀπόψεις τοῦ Hugo Rahner: *Abendländische Kirchenfreiheit* κλπ. σ. 376 δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ πράγματα τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας (ἰδὲ ἐν τῷ κεμένῳ σελ. τελευταία).

2. Πρβλ. Ἀλιβιζάτου, *Die Gesetzgebung etc.* Βιβλιογραφία παρὰ Hans Georg Beck. σ. 36 ἐξ.

εἰς τοὺς Κανόνας, οἱ ὁποῖοι ἀφεώρων εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ κλήρου¹. Ἡ Ἐκκλησία ἐκέρδιζεν ἐν Βυζαντίῳ διαρκῶς εἰς ἑδάφος ὡς αὐτοτελὲς ὀργανισμὸς καὶ πνευματικὴ δύναμις (Ὁστρογκόρσκυ: Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους), κατέστη δὲ ὁ ἰσχυρότερος καὶ βαθύτερος συνεκτικὸς δεσμὸς τῆς ἐνότητος τοῦ Imperium Romanum. Ὑπῆρξε τῶ ὄντι ἡ ψυχὴ τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦτο ἐκφράζεται σαφέστατα ἐν τῇ λατρείᾳ.

Δὲν εἶναι φυσικὰ τοῦ παρόντος νὰ ἐκθέσω ἐνταῦθα τὸ πρόβλημα περὶ τῶν πραγματικῶν σχέσεων πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἐν Βυζαντίῳ. Περιορίζομαι μόνον εἰς τὸ νὰ ὑποδηλώσω, ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς συμφωνίας διετηρήθη καὶ παρὰ τὰς μεγάλας ἐντάσεις, τὰς ὁποίας προὐκάλεσεν εἰς τὰς σχέσεις τῶν δύο τούτων κόσμων ὁ οὕτω καλούμενος «Καισαροπαπισμὸς» ἐνίων αὐτοκρατόρων. Ἀναφορικῶς τὸ θέμα τῶν ἐντάσεων τούτων ἐν ταῖς σχέσεσι μεταξὺ πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ἐν αἷς ἐμφανίζεται ἡ συνείδησις τῆς αὐτοτελείας τῆς Ἐκκλησίας, ὀφείλομεν νὰ εἰπώμεν, ὅτι ἐν Βυζαντίῳ ἔσχυσε συχνάκις ὁ λόγος τοῦ Πέτρου ἐνώπιον τοῦ Μ. Συνεδρίου: «πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις» (Πράξεις Ἀποστόλων 5, 29 ἐξ.)· παρὰ ταῦτα ἡ βασικὴ τοποθέτησις τῆς Ἐκκλησίας—ιδίᾳ ἐν τῇ λατρείᾳ—ὑπῆρξεν ἀμετάβλητος. Πόθεν τοῦτο; Ἡ ἀπάντησις εἶναι: διότι ἡ τοποθέτησις αὕτη ἦτο κατὰ βάσιν σύμφωνος πρὸς τὴν Καινὴν Διαθήκην (πρὸς Ρωμαίους) καὶ τὴν πρᾶξιν τῆς ἀρχηγόνου χριστιανικῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας.

Διὰ τῆς ἐνώσεως Imperium—Χριστιανισμοῦ καὶ Καθολικῆς Ἐκκλησίας μετεμορφώθη τὸ Βυζάντιον ἰδεολογικῶς καὶ ἀνεπτύχθη ἐπὶ καθαρῶς καὶ ἀποκλειστικῶς θρησκευτικῶν ἐδάφους. Τοῦτο διαπιστοῦμεν λ.χ. ἐν τῇ ἐξέτασει τῶν τελετῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἐκλογὴν καὶ στέψιν (ἀπὸ τοῦ 458)² ἀργότερον δὲ καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ αὐτοκράτορος. Διὰ τῆς προσλήψεως χριστιανικοῦ χαρακτῆρος ἀνυψώθησαν αἱ τελεταὶ τῆς ἀναγορεύσεως τοῦ αὐτοκράτορος ἀπὸ τῆς νομικῆς βάσεως εἰς τὴν ἀνωτάτην θρησκευτικὴν σφαῖραν. Ἡ ὑπὸ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ στρατοῦ ἐκλογὴ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου στέψις τοῦ αὐτοκράτορος, ἡ ὅλως ἰδιόζουσα θέσις τοῦ αὐτοκράτορος ἐν τῇ civitas Dei, ὡς κλητοῦ ἀντιπροσώπου καὶ ἀποστόλου τοῦ Θεοῦ, ὁ ἱερατικὸς χαρα-

1. Κανὼν III τῆς 7ης Οἰκουμ. Συνόδου Πρβλ. Ἀποστ. Κανόν. α, β, ξ, α. (I, L, XXX, LXXI Α'. Οἰκ. δ'. IV Λαοδ. ε'. ιγ'. Καρθαγ. θ'. Τιμοθ. ζ'.

2. Treitinger: Die oströmische Kaiser—und die Reichsidee nach ihrer Gestaltung im ötlichen Zeremoniell 1956². Ἐν τῷ «Εὐχολόγιον sive rituale Graecorum» τοῦ Goar (1730) ἔχομεν: 1 Εὐχὴ ἐπὶ προχειρίσει βασιλέως (oratio in Imperatoris inauguratione σελ. 7267. 2 Εὐχὴ ἐπὶ προχειρίσει Καίσαρος ναβελισίμου κουροπαλάτου (oratio in Promotione Caesaris Nobilissimi Curopalatae. 3 Εὐχὴ ἐπὶ προσαγωγῇ ἀρχόντων, ἤτοι πατρικίων (oratio in promotione Drocera vel etiam Patriciorum σ. 731. 4 Εὐχὴ γενομένη ὁσάκις ἔλθῃ Πατριάρχης εἰς τὸν Βασιλέα, ἐξαίρετως τῇ πέμπτῃ τῆς Δικαιησιμίου (oratio fieri solita a Patriarcha quoties Imperatorem adit: speciatim vero feria quinta post Pascha σ. 733).

κτῆρ τοῦ ἄρχοντος¹ ὅστις ἠδύνατο νὰ λαμβάνῃ πρὸ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τὴν θείαν Μετάληψιν, ἡ ἰδέα τοῦ Θεαρέστου καὶ θεοπροβλήτου διπλοῦ ἀξιώματος θρησκευτικοῦ καὶ βασιλικοῦ συγχρόνως (Βασιλεὺς εἰμί καὶ ἱερεὺς), ταῦτα πάντα ἀπετέλουν ἤδη ἀπὸ τοῦ 5ου αἰῶνος τὸ θεμέλιον, τόσον διὰ τὸν ἐκχριστιανισμόν τῆς πολιτείας, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἐπίσημον συμμετοχὴν τοῦ αὐτοκράτορος εἰς πάσας τὰς μεγάλας ἐκκλησιαστικὰς ἐορτὰς τοῦ ἐνιαυτοῦ². Ἐν ταῖς περὶ αὐτοκρατορίας καὶ ἀνατολικοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους ἰδέαις, ἐν συναρτήσει μετὰ τῶν περὶ ἐνότητος Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ, διαπιστοῦμεν ἅφ' ἐνὸς μὲν μίαν ἔμμονον προσπάθειαν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς πνευματικὴν καὶ ἡθικὴν ἐπικυριαρχίαν ἐπὶ τοῦ κόσμου καὶ τῆς πολιτείας καὶ ἅφ' ἑτέρου τὴν προσπάθειαν τῆς πολιτείας, ἐπὶ τοῦ προκειμένου τοῦ αὐτοκράτορος, ὅπως διὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας παρουσιάσῃ ἑαυτὴν ὡς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς Γῆς. Τοῦτο συνέβη διὰ τῆς ἀποδοχῆς χριστιανικῶν ἰδεῶν καὶ ἀντιλήψεων ἐν τῇ Νομοθεσίᾳ καὶ λειτουργικῶν στοιχείων ἐν τῇ ζωῇ τῆς πολιτείας.

Διεπραγματεύθημεν κάπως διεξοδικώτερον τὸ πρόβλημα περὶ τῶν σχέσεων Κράτους καὶ Ἐκκλησίας ἐν Βυζαντίῳ, διότι ἡ συνένωσις τῶν δύο τούτων ἐνοτήτων, πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ἡσκησε μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ βίου τῶν ἀνατολικῶν λαῶν ἐν τῇ λατρείᾳ μέχρι καὶ τῶν προσφάτων χρόνων (ἐν τῇ Ἑλλάδι μέχρι καὶ σήμερον). Λεπτομερεῖας σχετικῶς εὐρίσκει τις ἐν ταῖς ἐξῆς ἐργασίαις: 1) Otto Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im östlichen Zeremoniell. von oströmischen Staats- und Reichsgedanken*. 2. unveränderte Auflage, Darmstadt 1956 καὶ 2) Krause, *Die Byzantiner des Mittelalters (eine Darstellung und Analyse des Buches Constantini Porphyrogeniti imperatoris de ceremoniis aulae Byzantinae)*. 3) Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς* (5 τόμοι). 4) Brehier: α) *Vie et mort de Byzance*, Paris 1947. β) *La civilisation byzantine*, Paris 1950· ἑκαστον ἐκ 2 τόμων. Ἐκτενεστέραν ἔκθεσιν περὶ τῆς σημαντικῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἔσχον αἱ βυζαντινὰ αὐτὰ ἰδέαι καὶ τὰ ἦθη διὰ τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ τῶν Σλάβων καὶ Ρουμάνων δὲν δύναμαι δυστυχῶς νὰ παράσχω εἰς μίαν βραχεῖαν καὶ σκιαγραφικὴν ἀνακοίνωσιν καὶ ὁμιλίαν. Θὰ ἀρκεσθῶ, ὥς ἐκ τούτου, εἰς γενικὰς τινὰς γραμμάς.

1. Treininger: *Die oströmische Kaiser etc.*

2. Παρὰ Φαίδωνι Κουκουλέ ἑ.ἀ. Ὁ τίτλος ἐν τῷ κειμένῳ.

VI.

ΠΟΛΙΤΕΙΑ, ΕΚΚΛΗΣΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ, ΛΑΤΡΕΙΑ ΠΑΡΑ ΣΛΑΒΟΙΣ
ΚΑΙ ΕΝ ΤΑΙΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙΣ ΧΩΡΑΙΣ, ΙΔΙΑ ΔΕ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ.

Ἀναγνωρίζεται γενικῶς, ὅτι οἱ ὀρθόδοξοι λαοί, ἐξαίρεσει τῶν Ἑλλήνων, τότε τὸ πρῶτον ἤρχισαν καὶ ἐκέρδισαν τὸν ἀνώτερον πνευματικὸν καὶ πολιτικὸν αὐτῶν βίον, ὅτε ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, διὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς αὐτῆς λατρείας καὶ τοῦ μυστικισμοῦ, διὰ τοῦ πνευματικοῦ καὶ κοινωνικοῦ αὐτῆς βίου, διὰ τῆς ἐκπολιτιστικῆς αὐτῆς δυνάμεως, ἀπέβη διὰ τοὺς λαοὺς τούτους ἡ ζῶσα καὶ δρῶσα δύναμις. Ἐν τῇ μοσχοβιτικῇ αὐτοκρατορίᾳ ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἀπετέλει ἀπλῶς ἐπίσημον θρησκείαν τοῦ Κράτους, ἀλλ' ἦτο τοῦτ' αὐτὸ ἡ μόνη πραγματικὴ κινητήριος δύναμις¹. Ἡ πολιτεία ἦτο «χριστιανική» καὶ πᾶν ὅ,τι ὑφίστατο καὶ ἔδρα ἐν αὐτῇ ἦτο ὁμοίως «χριστιανικόν»—τὸ δίκαιον, ἡ ἠθικὴ, ἡ τέχνη, αἱ κοσμοθεωρίαι, ἡ φιλοσοφία, τὸ τυπικὸν τῆς αὐλῆς (τῶν τελετῶν) κ.ὅ.κ. ὡς ἀκριβῶς καὶ ἐν βυζαντίῳ συνέβαινε—. Ἡ ρωσικὴ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἦτο στενωτέρον συνδεδεμένη μετὰ τῆς πολιτείας ἢ ἐν Βυζαντίῳ² (ἐντεῦθεν καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ αἰῶνος)³. Ρῶσσοι θεολόγος γράφει, εἶναι λίαν δυσχερὲς νὰ καθορίσῃ τις ποῦ τέλος πάντων ἔπαυεν ἡ δικαιοδοσία τοῦ κρατικοῦ ὀργανισμοῦ καὶ ἤρχιζεν ἡ (ἀρμοδιότης) δρᾶσις καὶ ἐνέργεια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ. Τὰ διαχωριστικὰ ὅρια εἶχον σχεδὸν ἐξαλειφθῇ—ὁ σύνδεσμος Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας—πάντοτε ὑπὸ τὴν βυζαντινὴν ἐπίδρασιν—εὗρε πεδίον ἐκδηλώσεως οὐ μόνον ἐν τῇ θεωρίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἐνεργῇ συμμετοχῇ—πρὸ πάντων δὲ ταύτη—τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῆς αὐλῆς αὐτοῦ εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις. Ἡ μοσχοβιτικὴ αὐτοκρατορία εἰσῆγαγε καὶ ἐν τῇ λατρείᾳ βυζαντινὰ ἔθιμα.

Μίαν βαθεῖαν ἐπίδρασιν τοῦ βυζαντίου εὐρίσκομεν ἐπίσης καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν βαλκανικῶν λαῶν (ἐν τε τῇ πίστει καὶ τῷ πολιτισμῷ), οἵτινες ἐδέχθησαν τὸν Χριστιανισμὸν ἀπὸ τὸ βυζάντιον⁴. Ὁ μεταξὺ λαοῦ καὶ Ἐκκλησίας σύνδεσμος, ὅστις ἀπέβη στενωτέρος, ἕνεκα τῆς τουρκικῆς καταδυναστεύσεως,

1. Alexejew: Das russische Volk und der Staat im oben genannten Werk: Kirche, Staat und Mensch κλπ. σελ. 5 ἐξ.

2. Alexejew σελ. 6.

3. Ἐν τῇ γερμανικῇ ἐφημερίδι «Süddeutsche Zeitung» τῆς 3ης Αὐγούστου 1960 σημειοῦται τὸ ἐξῆς σχόλιον διὰ τὴν διάλεξίν μου: «Ὁ καθηγητὴς Κονιδάρης δὲν ἠδύνατο φυσικὰ νὰ ὑπαισέλθῃ λεπτομερέστερον οὔτε εἰς τὸ θέμα τῶν σχέσεων τῆς ρωσικῆς ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Σοβιετικὴν Κυβέρνησιν, οὔτε εἰς τὸ πρόβλημα τῆς χριστιανικῆς συμπεριφορᾶς, ἐξετάζων τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν ἡ ἐξουσία εἶναι σαφῶς ἀντιχριστιανική». Τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα, ὡς καὶ τὰ ἀναφορικῶς μὲ τὰς ἐριδας καὶ ἐντάσεις ἐν ταῖς σχέσεσιν ἐν Βυζαντίῳ, ἀποτελοῦσιν ὑπαινιγμούς, οἵτινες προσφέρουν μίαν ἀπάντησιν εἰς τὸ σχόλιον. Τὸ θέμα μου δὲν μοῦ ἐπέτρεπε πλείονας λεπτομερείας ἐπὶ τούτων.

4. Zankow σ. 126 ἐξ.

ώδηγησεν εἰς λίαν ζωηρὰς σχέσεις μεταξύ πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας κατὰ τὴν θεμελίωσιν τῆς νέας πολιτείας, τὸν 19ον αἰῶνα. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐτήρησε τὴν αὐτὴν παλααιοχριστιανικὴν - βυζαντικὴν στάσιν ἔναντι τῶν ἐξουσιῶν, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλάκις ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ χριστιανοὶ εὕρισκοντο εἰς σχέσεις πλήρεις ἐντάσεως, πρὸς τὴν πολιτείαν. Ὁ Ostrogorsky παρατηρεῖ ὁρθῶς ὅτι «τὸ μὲν βυζαντινὸν ἔπεσε τῷ 1453, ἡ πνευματικὴ δὲ ὡς ὑπόστασις τοῦτου διετηρήθη. Ἡ πίστις του, ὁ πολιτισμὸς του καὶ αἱ πολιτεϊακαὶ ἰδέαι του ἐξηκολούθησαν ζῶσαι καὶ ἰσχυροὶ τόσον ἐπὶ Βυζαντινοῦ ἑδάφους, ὅσον καὶ ἐκείθεν τῶν συνόρων τῆς ἄλλοτε αὐτοκρατορίας, γονιμοποιοῦσαι πολιτεϊακὸν καὶ πολιτιστικὸν βίον τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν» (Geschichte des Byzant. Staates² σ. 454). Ἡ λατρεία τῆς βυζαντινῆς Ἐκκλησίας ἦτο τὸ ἐξωτερικὸν γινώρισμα, ἡ κληρονομία, ἥτις φυλάσσεται καὶ καλλιεργεῖται ἐν Ἑλλάδι.

Ἡ Ὁρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία ἤσκησεν ἰδίᾳ διὰ τῆς μεγαλοπρεπεστάτης αὐτῆς λατρείας μίαν βαθυτάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν διαθέσεων καὶ τοῦ χαρακτήρος τῶν ἀνθρώπων τῶν ἀνατολικῶν λαῶν καὶ ἀπεδείχθη ἡ «μητήρ» τῶν ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν διαβιόντων ὀρθόδοξων χριστιανικῶν λαῶν. Τὸ Πατριαρχεῖον ΚΠόλεως ἀπετέλει θρησκευτικὴν πολιτείαν πεπρωτισμένην μεθ' ὅλως ἐξαιρέτων προνομίων, ὑπὸ ξένην ἐπικυριαρχίαν. Τὴν Ὁρθόδοξον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν ἡσθάνθη καὶ ἐχαρακτήρισε σύμφωνα μὲ τὸ αἶσθημά του ὁ λαὸς ὡς «μητέρα»¹ καθ' ὅσον αὕτη ἐπέδειξε τοῦτο τὸ ἰδιάζον, ὅτι διερύλαξε τὴν ἰδιοτυπίαν τῶν λαῶν ὡς ἐθνῶν—κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἄποψιν δὲν δύναται νὰ ὑφίσταται σημαντικὴ ἀντίθεσις μεταξύ ἐθνῶν καὶ ἀνθρωπότητος²—καὶ εἰργάσθη ἐξ ὅλης καρδίας διὰ τὴν ἀφύπνισιν αὐτῶν, πολλὰς θυσίας ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος προσενεγκοῦσα.

Ἡ Ἐκκλησία ὡδήγησε τοὺς λαοὺς εἰς τὴν ἐθνικὴν αὐτῶν ἀφύπνισιν καὶ ἀναγέννησιν, ἀκριβῶς δὲ ἔνεκα τῆς προσφορᾶς αὐτῆς ταύτης συνεδέθη τοσοῦτον στενῶς μετὰ τῆς νέας πολιτείας. Ἐκ τοῦτου ἐρμηνεύεται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, μέχρι τῆς ἐποχῆς, ἀφ' ἧς ἐπεκράτησε πλέον ὁ κομμουνισμὸς, ἡ ὀρθόδοξος λατρεία ἀπετέλει σημαντικὸν μέρος τοῦ δημοσίου βίου καὶ τοῦ βίου τῆς πολιτείας καθόλου. Τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ γίνηται συχνότατα λόγος ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν νεωτέρων χρόνων περὶ χριστιανικῶν βαλκανικῶν πολιτειῶν καὶ περὶ «ἀγίας Ρωσσίας». Τὸν στενὸν τοῦτον σύνδεσμον Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας βιοῦμεν ἔτι ἐν Ἑλλάδι, μολονότι ὁ Saecularismus εὗρεν ἱκανὸν ἑδαφος τόσον ἐν τῇ πολιτείᾳ, ὅσον καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ εὐρύτερον. Ἡ ἀνάπτυξις τῶν

1. Χρυσόστ. Παπαδοπούλου, Ἡ θέσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐν τῷ Τουρκικῷ Κράτει. Γερ. Κονιδάρη, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἰῶνου. Ἀθῆναι 1948.

2. St. Zankow σ. 130 ἐξ.

τοιούτων πολιτικοεκκλησιαστικῶν σχέσεων ἐν Ἑλλάδι—ὡς αὐται ἐμφανίζονται ἐν τῷ Συντάγματι ἀπὸ 401 ἐτῶν, τῇ νομοθεσίᾳ καὶ τῇ λατρείᾳ, δὲν ὀφείλεται μονοπλευρῶς εἰς τὴν θρησκευτικότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ¹. Οἱ προσεκτεθέντες λόγοι καὶ ἡ παραδοσιακὴ συνύπαρξις ἐξηγοῦν τόσον τὰ δικαιώματα τῆς πολιτείας διὰ τὴν διευθέτησιν ὀρισμένων ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων, ὡς καὶ τοὺς νόμους τοὺς ἀναφερομένους εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἰδίᾳ τὸν κληρὸν καὶ τὴν ἐνορίαν, τὰ ζητήματα τοῦ γάμου καὶ διαζυγίου (πάντοτε ἐν συνεννοήσει μετὰ τῆς Ἐκκλησίας), ὅσον ἐπίσης καὶ τὸ ζωνηρὸν ἐνδιαφέρον τῆς κοινῆς γνώμης διὰ τὰ ἐκάστοτε ἐπίκαιρα προβλήματα τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ νομικὸς καὶ παραδοσιακὸς συνασπισμὸς λαοῦ, Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἐκφράζεται ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἐπίσημον συμμετοχὴν τῆς πολιτείας εἰς τὰς μεγάλας ἐκκλησιαστικὰς ἐορτάς, τόσον ἐν τῇ πρωτεύουσῃ ὅσον καὶ ταῖς ἐπαρχίαις.

Ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἐξελίξεως τῶν σχέσεων πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἐν τῇ νεωτέρᾳ Ἑλλάδι εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ περιορισθῶ εἰς γενικὰς γραμμὰς καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν λατρείαν.

Ἐνταῦθα ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω, ὅτι κατὰ τὸ διάστημα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1833 καὶ 1923 ἐπεκράτει ὁ αὐστηρὸς τύπος τοῦ συστήματος τῆς ἀπὸ τοῦ κράτους ἐξαρτωμένης Ἐκκλησίας Staatskirchentum (ἐν μέρει ὑπῆρξε τοῦτο ἐπίδρασις τῆς Δύσεως), ἐνῶ ἀπὸ τοῦ 1923 καὶ ἐντεῦθεν, κατόπιν τῆς ριζικῆς μεταβολῆς τοῦ καταστατικοῦ χάρτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τὴν θέσιν του κατέλαβε τὸ σύστημα τῆς ἀνόμω κρατούσης Πολιτείας (Staatskirchenhoheit).

Ἐκτοτε διαμορφοῦνται αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας βαθμιαίως ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς «συναλληλίας»—ἐξαιρέσει ἐνὸς ἐπεισοδίου προσκαίρων προστριβῶν 1925-1926—, ἥτοι τῆς συνυπάρξεως καὶ συνεργασίας τῶν αὐτοτελῶν—καὶ ἐνσυνειδήτως ἀλληλοσεβομένων ὀργανισμῶν. Ἐν τῷ συστήματι τούτῳ σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἡ Ἐκκλησία—πρὸ πάντων ἐν τῇ λατρείᾳ—παραμένει εἰς τὴν παλαιὰν θεωρίαν, ὅτι ἡ πολιτεία ἀποτελεῖ θεῶθεν κατασταθεῖσαν τάξιν. Ἐντεῦθεν καὶ εὐχεται ἡ Ἐκκλησία, ὡς ἀκριβῶς συνέβαινε καὶ ἐν Βυζαντίῳ, τόσον ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τῆς πολιτείας καὶ τοῦ λαοῦ, ὅσον καὶ ὑπὲρ τῆς ἐξασφαλίσεως τῆς νίκης τοῦ κράτους εἰς τοὺς ἀμυντικοὺς πολέμους. (Παράρτημα I).

Ἡ ἐκ παραδόσεως ἀναγνώρισις ὀρισμένου δικαιώματος ἀναμίξεως τῆς πολιτείας ἐν τῇ διευθετήσῃ τῶν ἐξωτερικῶν ἢ μικτῶν ἐκκλησιαστικῶν

1. Ἀλ. Βιζάτου, Ἡ ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Κράτει ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ. Ἀθῆναι 1932. Πρβλ. ὡσαύτως Παν. Πουλίτσα, Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche in Griechenland, Συλλογικὸν ἔργον Die orthodoxe Kirche im griech. Sicht, ἐκδ. ὑπὸ Π. Μπρατσιώτου σελ. 38 ἐξ.

υποθέσεων βασίζεται και ἐπὶ τοῦ Συντάγματος. Ἐν τούτῳ ὅμως ἐμπεριέχεται καὶ ἡ ὑπὸ τῶν συγχρόνων κοινωνιῶν ἀπαιτούμενη ἀναγνώρισις τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως. Αἱ θεμελιώδεις συνταγματικαὶ διατάξεις περὶ τῆς ἐπικρατοῦσης θρησκείας ὑπῆρξαν διὰ τὴν πλειονότητα τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος¹ ὡς κάτι τὸ αὐτονόητον (94% τῶν κατοίκων εἶναι ὀρθόδοξοι). Αἱ διατάξεις περὶ τῆς ἀναγνώρισεως τῶν ὑπαρχόντων καὶ ἀνεγνωρισμένων θρησκευμάτων καὶ τῆς ἀναγνώρισεως τοῦ δικαιώματος τῆς δημοσίας ἐξασκήσεως τῆς λατρείας αὐτῶν ὡς καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως δὲν δύναται κατὰ τὴν δημοκρατικὴν ἄποψιν νὰ εὕρισκωνται ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς προτέρας.

Παραθεωρῶ τὰ δύο τελευταῖα σημεῖα ταῦτα καὶ περιορίζομαι εἰς τὰ ἐκ τῆς πρώτης διατάξεως πορίσματα:

1) Ὁ στενὸς σύνδεσμος πολιτείας καὶ Ἑκκλησίας ἐν Ἑλλάδι διευπλώθη καὶ εἰς τὰ διάφορα Συντάγματα τῆς χώρας κατὰ τὰ τελευταῖα 140 ἔτη. 2) Εἰς πάντα τὰ Συντάγματα, ἀπὸ τοῦ πρώτου Συντάγματος τῆς διὰ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀγωνιζομένης μικρᾶς πολιτείας τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος (Ἄμφισσα 1821)² μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου καὶ νῦν ἰσχύοντος Συντάγματος τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1952, συμπεριλαμβάνεται διάταξις, καθ' ἣν ἐπικρατοῦσα ἐπίσημος θρησκεία τοῦ Κράτους εἶναι ὁ Χριστιανισμὸς τοῦ τύπου τῆς Ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἑκκλησίας. 3) Πάντα τὰ Συντάγματα—ἐξαιρέσει τοῦ δημοκρατικοῦ Συντάγματος τοῦ 1927—συγκλείονται καὶ ἐκδίδονται ἐν ὀνόματι τῆς ἁγίας Τριάδος³. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς πρωτοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς παραδόσεως παρέμειναν ἀμετάβλητοι, οὐ μόνον ἡ βασικὴ παλαιοχριστιανικὴ—βυζαντινὴ στάσις τῆς Ἑκκλησίας ἔναντι τοῦ Κράτους, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνη τοῦ Κράτους ἔναντι τῆς Ἑκκλησίας—παρὰ τὰς κατὰ καιροὺς προστριβάς—καὶ ἐν τῇ λατρείᾳ. 5) Ἡ ὀρθόδοξος πίστις καὶ λατρεία ἀποτελοῦσι σημαντικὸν κεφάλαιον τοῦ δημοσίου βίου ἐν Ἑλλάδι. Εἰς χωρισμὸς κράτους καὶ Ἑκκλησίας ἐν Ἑλλάδι φαίνεται ἀδύνατος. Ἐθνικαὶ ἑορταί, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ὀρθόδοξος λατρεία δὲν θὰ διαδραματίζῃ τὸν πρωτεύοντα ρόλον, εἶναι ὅλως δι' ὅλου ἀδιανόητοι. Ἡ ὀρθόδοξος λατρεία διαδραματίζει τοσοῦτον σημαντικὸν ρόλον διὰ τὸν κρατικὸν βίον, ὥστε τῶν συνταγματικῶν διατάξεων καὶ τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως.

1. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος ἀνέρχονται τὸ 1961 εἰς 8.357.526.

2. Παναγ. Πουλίτσα, μνημ. ἔργ. καὶ Θ. Χ α ρ α λ α μ π ῖ δ ο υ, Die Kirchenpolitik Griechenlands. Zeitschrift für Kirchengeschichte III. Folge IX-V Band Heft I/II.

3. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ Συντάγματος ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Ἡ. Κυριακοπούλου (καθηγ. Παν/μίου ἐν Θεσσαλονίκῃ).

Α') Τὸ Ἑλληνικὸν Σύνταγμα.

1) Ἐρχόμεθα κατ' ἀρχὴν εἰς τὸ σήμερον ἰσχύον Σύνταγμα. Τὰ 2 πρῶτα ἄρθρα τοῦ Συντάγματος ἀναφέρονται εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν τοῦ Κράτους, εἰς τὴν δογματικὴν ὁρθόδοξον ἐνότητα τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς καθόλου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἰδίᾳ μετὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ Χριστοῦ ὡς κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ὑποχρεώσεως τῆς γλωσσικῶς ἀναλλοιώτου τηρήσεως τοῦ κειμένου τῶν Ἀγίων Γραφῶν (ἄνευ προηγουμένης ἐγκρίσεως τῆς Ἐκκλησίας ἀπαγορεύεται ἢ εἰς ἕτερον ἑλληνικὸν γλωσσικὸν τύπον ἢ ἰδίωμα ἀπόδοσις τούτου). Ἐν τέλει ἐξασφαλίζει τὸ Σύνταγμα τὴν ἐλευθερίαν τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως καὶ τῶν γνωστῶν ἀνεγνωρισμένων θρησκειῶν, τὴν δημοσίαν τέλεσιν τῆς λατρείας αὐτῶν.

2) Εἶναι ἐξόχως ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ ἄρθρον 16, ὅπερ διαπραγματεύεται περὶ Παιδείας καὶ ἐκπαιδευτικῶν Ἰδρυμάτων εἰς ἡ-
χ θ η ν έ α δι ά τ α ξ ι ς, καθ' ἣν «εἰς πάντα τὰ σχολεῖα μέσης καὶ στοιχειώδους ἐκπαιδεύσεως ἡ διδασκαλία ἀποσκοπεῖ τὴν ἡθικὴν καὶ πνευματικὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν νέων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἰδεολογικῶν κατευθύνσεων τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ». Τὰ ἀποτελέσματα δὲν εἶναι τόσον μεγάλα, ὅσον τις ἴσως θὰ ἀνέμενεν εἰς τὴν νομοθεσίαν.

3) Ἀναγράφεται εἰς τὸ Σύνταγμα, ὅτι ὁ ὅρκος τοῦ Βασιλέως ἐνώπιον τῆς βουλῆς πρὸ τῆς ἀνόδου αὐτοῦ εἰς τὸν θρόνον καὶ ὁ ὅρκος τῆς βουλῆς φέρει χαρακτηριστικὸν λατρευτικόν, διότι δίδεται εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἀγίας καὶ Ὁμοουσίου καὶ Ἀδιαιρέτου Τριάδος ἐνώπιον τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, ἐνδεδυμένου τὴν ἀρχιερατικὴν στολήν. Ὁ τὸν ὅρκον καταθέτων βασιλεὺς ἢ ὑπουργὸς ἐπιθέτει τὴν χεῖρα αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἀγίας Γραφῆς καὶ ἐπαναλαμβάνει τὸ περιεχόμενον τοῦ ὅρκου, τὸ ὁποῖον ἀναγινώσκει ὁ Ἀρχιεπίσκοπος:

«Ὁμνῶ, λέγει ὁ βασιλεὺς, «εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἀγίας καὶ Ὁμοουσίου καὶ Ἀδιαιρέτου Τριάδος, νὰ προστατεύω τὴν ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν τῶν Ἑλλήνων, νὰ φυλάττω τὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ νὰ διατηρῶ καὶ ὑπερασπίζω τὴν ἐθνικὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ ἀκεραιότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους»*.

* Σημ. μετφ. Ὁ ὅρκος εὑρεται ἐν τῷ Συντάγματι (1952) ἄρθρ. 43. Ἡ βουλὴ ὁμνῶν ἐπίσης ὅμοιον ὅρκον (ἄρθρ. 64) «Ὁμνῶ εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἀγίας καὶ Ὁμοουσίου καὶ Ἀδιαιρέτου Τριάδος νὰ φυλάξω πίστιν εἰς τὴν πατρίδα καὶ εἰς τὸν Συνταγματικὸν Βασιλέα, ὑπακοὴν εἰς τὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους τοῦ Κράτους καὶ νὰ ἐκπληρώσω εὐσυνειδήτως τὰ καθήκοντά μου».

4) Πρὸς ταῖς συνταγματικαῖς καὶ ὁμολογιακαῖς ταύταις διατάξεσι ἔχομεν καὶ τὴν ἐνώπιον τοῦ βασιλέως γενομένην «διαβεβαίωσιν» τῶν Ἐπισκόπων. Ὁ Ἐπίσκοπος θέτει τὴν χεῖρα ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ ἀναγινώσκει εἶδος ὄρκου, τὴν «διαβεβαίωσιν» ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τοῦ ἀρχιερατικοῦ αὐτοῦ ἀξιώματος. Ἡ ἐκλογή τῶν Ἐπισκόπων γίνεται ἀποκλειστικῶς ὑπὸ πάσης τῆς Ἱεραρχίας τῆς Χώρας, ἀναγνωρίζομένη ὑπὸ τῆς πολιτείας δι' εἰδικοῦ διατάγματος.

Β') Ἐκκλησιαστικὴ Νομοθεσία.

1) Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διατάξεων τούτων ἐξεδόθησαν νόμοι καὶ διατάγματα, ἀφορῶντες τόσον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὥς νομικοῦ προσώπου δημοσίου δικαίου, ὅσον καὶ εἰς τὸν ἐξωτερικὸν τύπον τῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς λατρείας, ἐν συνεννοήσει πάντοτε τῆς Ἐκκλησίας, ἐκπροσωπούμενης ὑπὸ τῆς διοικήσεως Ἱερᾶς Συνόδου ὑπὸ τὴν Προεδρείαν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος. Ἐντεῦθεν καθίσταται αὐτονόητος τόσον ἡ ποικιλομορφος ἐκ μέρους τῆς πολιτείας ὑποστήριξις τῆς Ἐκκλησίας, ὅσον καὶ ἡ ἔγερσις ἀξιώσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς δι' ὑποστήριξιν ἐκ μέρους τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας¹.

2) Ὁ Καταστατικὸς Χάρτης τῆς Ἐκκλησίας: Ὁ τελευταῖος πρὸ τοῦ τέλους τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου καταστατικὸς χάρτης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (Νομοθετικὸν Διάταγμα, ἀναγκαστικὸς νόμος ὑπ' ἀριθ. 671 1943) ἀντικατεστάθη ἐν μέρει διὰ τοῦ νόμου 3425 τοῦ Ἀπριλίου 1960 καὶ τοῦ ἐν μέρει ἀνακληθέντος Διατάγματος τοῦ Μαΐου τοῦ 1960. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν Μητροπόλεων τῆς αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (34 τὸν ἀριθμὸν μέχρι τοῦ 1881) καὶ ἐκ τῶν ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους (1928-1932) κειμένων Μητροπόλεων τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (32) πλὴν τῆς Κρήτης, τοῦ Ἁγίου Ὁρους (ἀπελευθερωθέντος τῷ 1912) καὶ τῆς Δωδεκανήσου (ἀπελευθερωθείσης τῷ 1947). Αἱ τελευταῖαι αὗται Μητροπόλεις ἀνήκουσιν εἰς τὸ κλῆμα τοῦ οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ἀπολαύουσαι ἡμι-αυτονομίας.

αα) Ἀνωτάτη διοικητικὴ ἀρχὴ εἶναι ἡ ἐτήσιως συνερχομένη σύνοδος ἀπάντων τῶν μητροπολιτῶν, ἡ «Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», ἐκπροσωπούμενη ὑπὸ τῆς «διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν.

ββ) Ἡ διαρκὴς Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας, ἥς τὰ μέλη ἀνανεοῦνται ἐξ ὁλοκλήρου εἰς διάστημα ἐνὸς ἔτους, ἀπαρτιζομένη ἐκ 12 μητροπολιτῶν, ὧν 6 λαμβάνονται ἐκ τῆς παλαιᾶς καὶ 6 ἐκ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, εὐρίσκεται

1. Ἀ. Χριστοφιλοπούλου, Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τευχ. 1-3 Ἀθῆναι 1952, 1954, 1956.

δμοίως ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος.

γγ) Ὁ βασιλικὸς ἐπίτροπος (εἰς τὴν πραγματικότητά κυβερνητικὸς ἐπίτροπος) παρίσταται εἰς ἀμφοτέρας τὰς Συνόδους μετὰ συμβουλευτικῆς μόνον γνώμης. Ἀπόπειρα χορηγήσεως αὐτῷ μεζονος ρόλου συνήντησε κατηγορηματικὴν καὶ ἔντονον ἄρνησιν τῆς Ἱεραρχίας, διὸ καὶ ἀνεκλήθη ὑπὸ τῆς πολιτείας (1960).

β) Ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ διατυπώσει καὶ διαχειρίσει τῶν ἐσωτερικῶν αὐτῆς ὑποθέσεων, ἰδίᾳ ἐν τῇ λατρείᾳ, παραμένει ἀνεξάρτητος, καθοδηγουμένη μόνον ὑπὸ τῶν Ἱερῶν κανόνων.

γ) Διὰ τὴν διοίκησιν τῶν ἐνοριῶν καὶ τὴν διαχείρισιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, τὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια, τὴν μισθοδοσίαν τοῦ κλήρου, τὰ τῶν ἱερέων, οἵτινες ἐπεδίδοντο εἰς τὸν εὐαγγελισμόν τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ ζωγραφικὴν διακόσμησιν (διατήρησις τοῦ Βυζαντινοῦ ρυθμοῦ) καὶ τὴν Ἀποστολικὴν Διακονίαν, ἥτις ἀποβλέπει εἰς τὸν εὐρύτερον καταρτισμὸν τῶν κληρικῶν ἐν τῇ ἐξασκήσει τῆς ἱερᾶς Ἐξομολογήσεως, τοῦ κηρύγματος, τὴν διοργάνωσιν τῶν κατηχητικῶν σχολείων τῆς Ἐκκλησίας, τὴν ἐπανάδοσιν τῶν λατρευτικῶν βιβλίων τῆς Ἐκκλησίας, ἐξεδόθησαν —ἐν συνενότησει μετὰ τῆς Ἐκκλησίας— ἰδιαίτεροι νόμοι καὶ διατάγματα¹.

δ) Ἐν στενῇ συναφείᾳ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν νομοθεσίαν καὶ τοὺς κανόνας εὐρίσκονται καὶ αἱ περὶ γάμων καὶ διαζυγίων νομικαὶ διατάξεις, αἱ ὁποῖαι ἐμπεριέχονται τόσον εἰς τὴν παλαιάν, ὅσον καὶ εἰς τὴν νεωτέραν ἀστικὴν νομοθεσίαν τῆς Ἑλλάδος (Ὁ Ἀστικὸς Κώδιξ 15ης Μαρτίου 1940 ἐν ἰσχύϊ ἀπὸ 23 Φεβρ. 1946. Γερμανικὴν μετάφρασιν τοῦ ἀστικοῦ κώδικος ἐδημοσίευσεν ὁ καθηγητὴς κ. Δημήτριος Γῶγος: (ἀπέθανε τῷ 1960 ἐν Μονάχῳ) Demetrius Gogos: Das Zivilgesetzbuch von Griechenland 1951). Ὡς γνωστὸν ἡ ἱερολογία τοῦ γάμου, ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς στέψεως, παίξει ἥδη πρὸ τοῦ μεγάλου σχίσματος τῶν ἐκκλησιῶν μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ γάμου εἰς τὴν ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ αὐτοκράτωρ Λέων β' (886-914) ἐξήρτησε τὴν διὰ τὴν πολιτείαν ἐγκυρότητα τοῦ γάμου ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἱερολογίας. Ὁ καθηγητὴς Mörsdorf παρατηρεῖ λίαν ὀρθῶς ὅτι «bei dem engen Zusammenhang von Kirche und Staat in Byzanz konnte es nur eine Frage der Zeit sein, bis diese Norm auch kirchenrechtlichen Rang erlangte» (Mörsdorf II 9 σ. 255). Εἶναι λίαν χαρακτηριστικόν, ὅτι, καθ' ἣν ἐποχὴν ἡτοιμάζετο ἡ νέα νομοθεσία ἐπολεμήθη ἡ ἰδέα εἰσαγωγῆς τοῦ πολιτικοῦ γάμου ἐν Ἑλλάδι. Ἡ ἐπισκοπικὴ ἄδεια διὰ τὴν σύναψιν τοῦ γάμου καὶ ἡ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας εὐλογία αὐτοῦ ἐν τῇ

1. Παρὰ Ἀλιβιζάτῳ, Οἱ Ἱεροὶ κανόνες καὶ ἡ νεωτέρα ἐκκλησιαστικὴ νομοθεσία. 1949².

στέψει, ἀναγκαῖαι προϋποθέσεις διὰ τὴν νομικὴν ἀναγνώρισιν τοῦ γάμου τῶν ὀρθοδόξων, διετηρήθησαν ὡς θεμελιώδεις διατάξεις τῆς νέας νομοθεσίας. Ὁ ὀρθόδοξος λαὸς δὲν ἤτο δυνατόν νὰ δεχθῇ νὰ εἰσαχθῇ ὁ πολιτικὸς γάμος διὰ τοῦ ἀστικοῦ κώδικος. (Ἔρθρ. τοῦ ἀστικοῦ κώδικος 1367 - 1371). Σύναψις γάμου ἄνευ ἐκκλησιαστικῆς στέψεως εἶναι ἀδιανόητος παρὰ τῷ ὀρθοδόξῳ λαῷ. Δικαίως ὁ καθηγητὴς Mörsdorf γράφει: «κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἀντίληψιν ἐν τῇ Ἱερατικῇ εὐλογίᾳ ἐγκρίνεται ἡ πλέον κεφαλαιώδης πρᾶξις διὰ τὴν σύναψιν τοῦ γάμου. Ἀπλοῦς πολιτικὸς γάμος, καὶ ὅταν ἀκόμη ἤθελε τελεσθῇ κανονικῶς ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ εἶναι ἄκυρος τόσον κατὰ τὸ Κανονικὸν δίκαιον, ὅσον καὶ διὰ τὸ πολιτικὸν (Ἑλλάς)»¹.

Γ') Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν τῇ λατρείᾳ.

Ὁ σύνδεσμος μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας γίνεται ἀπτότερος κατὰ τὰς μεγάλας ἐκκλησιαστικὰς καὶ ἐθνικὰς ἐορτὰς ὁλοκλήρου τοῦ ἐνιαυτοῦ, κατὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν, τὴν θεμελίωσιν δημοσίων καταστημάτων ἢ κρατικῶν ἐργοστασίων ὡς καὶ ἐν διαφόροις ἄλλαις περιπτώσεσι. Μνημονεύω τὰς σημαντικωτέρας τῶν ἐορτῶν, δι' ἃς κοινοποιεῖται καὶ πρόγραμμα ἐπίσημον ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν.

- α) 1η Ἰανουαρίου (Πρώτῃ τοῦ Ἑτους)
- β) 6η Ἰανουαρίου (Θεοφάνεια, Ἀγιασμός τῶν ὑδάτων ἐν Πειραιεῖ).
- γ) 25η Μαρτίου, κατὰ τὸν συμπανηγυρισμὸν καὶ συνεορτασμὸν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ παλιγγενεσίας τῆς Ἑλλάδος (1821).
- δ) Ὀνομαστήρια τοῦ Ἀνακτος.
- ε) 26η Ὀκτωβρίου ἐν Θεσ/νίκῃ (ἐορτὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, πολιούχου τῆς πόλεως καὶ ἀπελευθέρωσις ταύτης ἐν ἔτει 1912).
- ς) 28η Ὀκτωβρίου εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἐνάρξεως καὶ νίκης τοῦ β' παγκοσμίου πολέμου. Λαμβάνει χώραν, τόσον ἐν τῷ καθεδρικῷ νὰῶ Ἀθηνῶν ὅσον καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐόρτιος δοξολογία, τελεταρχοῦντος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ τῆς μικρᾶς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ παρουσίᾳ τῆς Βασιλικῆς Οἰκογενείας, τῶν βουλευτῶν, τῆς Κυβερνήσεως, τοῦ διπλωματικοῦ σώματος, ἀνωτέρων ὑπαλλήλων τοῦ Κράτους, ἀντιπροσώπων τοῦ στρατοῦ, πολεμικοῦ ναυτικοῦ, ἀεροπορίας καὶ ἀντιπροσώπων τῶν λαϊκῶν τάξεων.

Τοιαῦται ἐορταὶ πανηγυρίζονται καὶ ἐν ταῖς ἐπαρχιακαῖς πρωτευούσαις, μεγάλη δὲ μερὶς τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ συμμετέχει εἰς τὰς ἐκκλησιαστικο-ἐθνικὰς ταύτας ἐορτὰς καὶ τελετάς.

1. Die kirchliche Eheschliessungsform nach dem Selbstverständnis der christlichen Bekenntnisse (Eine rechtsvergleichende Untersuchung) ἐν τῷ περιοδικῷ «Münchener Theologische Zeitschrift» τ. 9 (1958 σελ. 255.

Ἰδιαιτέραν ὅλως σημασίαν διὰ τὸν δημόσιον καὶ θρησκευτικὸν βίον τῆς χώρας κέκτηνται αἱ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς Μ. Ἑβδομάδος, ἰδίᾳ δὲ τῆς Μ. Παρασκευῆς, σχετικαὶ ἐόρτιοι ἐκδηλώσεις. Τῇ Μεγάλῃ Παρασκευῇ τελεῖται παρ' οὐσίας τοῦ Βασιλέως, τῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν προμνημονευθέντων πολιτικῶν ἐκπροσώπων λιτανεὶα διὰ μέσου τῶν φωταγωγημένων ὁδῶν τῆς πρωτεύουσας (καὶ εἰς τὰς λοιπὰς πρωτευούσας, πόλεις καὶ χωρία τελοῦνται τοιαῦται λιτανεῖαι). Εἰς μέγα πλῆθος ἐμφανίζεται ὁ ὁρθόδοξος λαὸς με' ἀνημμένους λαμπάδας, βαθέως συνηρπασμένος ὑπὸ τοῦ μυστηρίου τοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς Ταφῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ συμμετέχει ἄδων ἐν τῇ λατρείᾳ.

Ἀλλ' ἡ μεγίστη καὶ κατ' ἐξοχὴν χαρμόσυνος ἐορτὴ εἶναι ἡ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου. Ἡ χαρὰ τῆς Ἀναστάσεως ἀποτελεῖ ὅλως ἰδιάζον γνώρισμα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ σημασία τῆς Θεοφανείας—ἰδίᾳ ἐν τῇ Ἀναστάσει—διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν Θεολογίαν τῆς Ἀνατολῆς εἶναι γνωστὴ¹. Νηπτικὴ προσπάθεια διεισδύσεως εἰς τὸ θεῖον μυστήριον καὶ βαθέα θρησκευτικὰ συναισθήματα συνδυάζονται ἀδιαχωρίστως ἐν ταῖς τελεταῖς ταύταις καὶ εἶναι ἀποφασιστικὰ διὰ τὸν βίον τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει τὸ δέος πρὸ τοῦ μεγάλου μυστηρίου τῆς Ἀναστάσεως, συγχρόνως δὲ καὶ τὴν χαρὰν αὐτοῦ ἐπὶ τῇ «εὐσήμεν ταύτῃ ἡμέρᾳ». Ἡ Ὁρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία ἐχαρακτηρίσθη ὁρθῶς ὡς ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀναστάσεως. Ἐν τῇ μεγάλῃ ταύτῃ ἐορτῇ συμμετέχει καὶ ἡ πολιτεία δι' ἰδίων ἐκδηλώσεων. Ἐκκλησία, λαός, πολιτεία βιοῦσιν ἐν τῇ λατρείᾳ τῆς 25ης Μαρτίου, 28ης Ὀκτωβρίου καὶ τοῦ Πάσχα τὴν ἐνότητα αὐτῶν ἐν τῇ πίστει καὶ τῷ Ἔθνει. (Ἀποσπάσματα εὐχῶν ἀπὸ τὸ Εὐχολόγιον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δύναται νὰ εὕρῃ εὐκόλως ὁ ἀναγνώστης εἰς τὸ Εὐχολ. τῷ ἐκδ. ὑπὸ τῆς Ἀπ. Διακονίας).

Ἀποτελεῖ παρήγορον χαρὰν διὰ τὴν ἐποχὴν μας, ἥτις εἶναι ἐποχὴ διχογνωμιῶν καὶ σοβαρᾶς κρίσεως τοῦ κόσμου, ἐποχὴ ἐκκοσμικεύσεως τῆς πολιτείας καὶ κοινωνίας, τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἑλληνικὸς λαός, ἡ ὁρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ ἡ πολιτεία ἐμφανίζονται ἡνωμένοι ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ ἐπιδρῶσιν εὐεργετικῶς ἐπὶ τὸν δημόσιον βίον. Οὕτω δίδεται εἰς ἡμᾶς συχνὰ ἡ εὐκαιρία νὰ βιώμεν ἐν τῇ παροιμιῳδεῇ διὰ τὸ Βυζάντιον μεγαλοπρεπείᾳ τὴν ἐνότητα λαοῦ, πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας τῶν παρελθόντων αἰώνων. Εἴθε τοῦτο νὰ διατηρῇται ἐν εἰρήνῃ Θεοῦ.

Μετάφρασις ἐκ τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου
ὑπὸ Ἀντωνίου Κ. Παπαντωνίου π. Θ.
ἐγκριθεῖσα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως.

1. Tyciak Julius: Heilige Theophanie (Kultgedanke des Morgenlandes) Trier 1959, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετασθῇ ἡ Ἀνάστασις ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐορτὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

63. Der Historiker die Kirche und der Inhalt der Tradition in den ersten zwei Jahrhunderten, Eine Skizze, «Θεολογία» Athen 1960, μετάφρασις ἐν «Γρηγ. Παλαμῆ» 1961.
64. Εὐχαριστήριον εἰς Ἀμ. Σ. Ἀλιβιζᾶτον. Τιμητικὸς τόμος. Ἀθῆναι 1958.
65. Ἀμάλκας Σ. Ἀλιβιζᾶτος. Βιογραφία 1958.
66. Hamilcar S. Alivisatos. Ἐν τῷ τόμῳ Oecumenische Profile. 1961.
67. Βασ. Στεφανίδης. Βιογραφικὸς χαρακτηρισμὸς εἰς τὸν Ἐπετηρίδος τῆς Θεολ. Σχολῆς ἀφιερωμένον εἰς αὐτὸν 1958.
68. Εὐαγγ. Ἀντωνιάδου, Χαρακτηρισμὸς, ὡς πρόλογος εἰς τιμητικὸν τόμον 1960.
69. Staat und staatliches Leben im Kult des orthodoxen Christentums. ἐν τόμῳ τοῦ 37 Ῥωμαιοκαθολ. Συνεδρίου Θ. Εὐχαριστίας ἐκδ. ὑπὸ καθηγητοῦ M. Schmaus. (Der Kult und der heutige Mensch), München 1961. Μετάφρασις ἐν τῷ ἀνὰ χεῖρας τεύχει.
70. Warum die Urkirche von Antiochia den προσετώτα πρεσβύτερον als «ἐπίσκοπον» nannte. Ὑπὸ ἐκτύπωσιν ἐν τῷ περιοδικῷ «München. Theol. Zeitschrift».
71. Περὶ τοῦ τοπικοῦ καὶ χρονικοῦ περιορισμοῦ ἐν τῇ χρήσει τοῦ ὅρου «ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι» καὶ τῆς σημασίας του διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τοῦ πολιτεύματος τοῦ Ἀρχεγόνου Χριστιανισμοῦ. Ἀνακρίνωσις ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν γενομένη διὰ τοῦ καθηγ. Σ. Κουγέα. Εἰς Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας. Ἀθῆναι 25-5-61.
72. Μελέται καὶ ἄρθρα ποικίλα καὶ βιβλιοκρισίαι ἐν τοῖς περιοδικοῖς «Ὁρθοδόξω Σκέψει» καὶ «Παρνασσῶ» 1958-1961.

48. Περὶ τὴν πρώτῃ μνείαν τῶν Ἀλβανῶν ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς πηγαῖς καὶ τὰ ὅρια τῆς χώρας τῶν ἐπὶ Βυζαντινῶν, (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ ΚΤ' τόμου τῆς Ἑπετηρ. τῆς ἐταιρείας Βυζαντ. Σπουδῶν), Ἀθῆναι 1953.
49. Περὶ τὴν Ἱστορίαν τῶν Μητροπόλεων τῶν Ἑλληνικῶν Νήσων: α' Ἑκκλησία τῆς Κρήτης. 1 Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης μέχρι καὶ τοῦ Ι' αἰῶνος, ἀνάτυπον ἐκ τῶν «Κρητικῶν Χρονικῶν» τόμ. Ζ', Ἡράκλειον 1953.
50. Περὶ τὴν Ἱστορίαν τῶν Πατριαρχείων, α' Ἡ θεωρία τῆς πενταρχίας τῶν Πατριαρχῶν καὶ τοῦ Πρωτείου τιμῆς Αὐτῶν εἰς τὰς «Notitias Episcopatum» μέχρι κυρίως τοῦ Ι' αἰῶνος. Ἀνάτυπον ἐκ τῶν «Παραλειπομένων» τοῦ Πανηγ. Τόμου τῆς 1000 τηρίδος τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατρ. Ἀλεξανδρείας. Ἀλεξάνδρεια 1954.
51. Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Ἀπολυτρώσεως, ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Ἐλευθερίας καὶ τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1954.
52. Εἰσαγωγή εἰς τὴν μετάφρασιν (ὑπὸ Χαριλ. Καβαθᾶ) τοῦ ἔργου τοῦ Sir Richard Livingstone: Σκοποὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως, Ἀθῆναι 1954.
53. Περὶ τὴν Ἱστορίαν τῶν Μητροπόλεων Βορ. Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν κατὰ τὸν Θ', Ι' καὶ ΙΑ' αἰῶνα, β' Παλαιὰ καὶ Νέα Ἡπειρος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Μητροπόλεων Νικοπόλεως Ναυπάκτου καὶ Δυρραχίου. (Ἀνάτυπον ἐκ τῶν «Πεπραγμένων» τοῦ Θ' διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσ/νίκης, τόμ. β'), Ἀθῆναι 1955, σελ. 56.
54. Ἡ Β' Γεν. Συνέλευσις τοῦ Παγκ. Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν ἐν Ἐβανστον (1954) «Ἑκκλησία».
55. 2 ἄρθρα περὶ τῆς θέσεως τοῦ Κυπριακοῦ εἰς τὴν Γεν. Συνέλευσιν τοῦ Παγκ. Συμβ. Ἐκκλησιῶν, ἐν τῷ περιοδικῷ «Ἑκκλησία» 1955.
56. Ἡ διαμόρφωσις τῆς Καθολικῆς Ἑκκλησίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε' αἰῶνος καὶ οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι, Ἀθῆναι 1955.
57. α) Νέαι ἐρευναι πρὸς λύσιν τῶν προβλημάτων τῶν πηγῶν τοῦ Ἑκκληστ. Πολιτεύματος. Οἱ λειτουργοὶ καὶ τὰ λειτουργήματα. Τόμος Α'. εἰσαγωγή. Τεῦχος α'. Αἱ νέαι φιλολογικαὶ καὶ αἱ ἱστορικαὶ θέσεις καὶ αἱ πηγαί. Ἀθῆναι 1956 (ὡς ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Τόμου τῆς Ἑπετηρίδος τῆς Θεολογ. Σχολῆς).
 β) Τοῦ αὐτοῦ ἔργου. Τεῦχος β'. Ἀθῆναι 1959.
 γ) Τοῦ αὐτοῦ ἔργου τόμος Γ. τεῦχος πορισμάτων, περίληψις τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 60 ἔργου. Αὕτη ἐδημοσιεύθη γερμανιστὶ ἐν τῷ Zeitschrift für Savignystiftung 1958 (σ. 337-42). Ἀγγλιστὶ εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ 1957 (Ἰανουάριος). Ἐπικεῖται μετάφρασις τοῦ ὑπ' ἀριθ. 60 ρωσιστί, ἀγγλιστί (Harvard), γαλλιστί (Istina), ὡς καὶ σερβιστί.
 δ) Ἡ σπουδαιότης τῶν περὶ τὸ πολίτευμα τῆς ἀρχιεργόπου. Ἑκκλησίας ἐρευνῶν διὰ τὴν Οἰκουμενικὴν κίνησιν (μετὰ στοιχείων τῆς λύσεως). Τιμητικὸς τόμος Ἀμ. Ἀλιβιζάτου 1958.
58. Zur Frage der Entstehung des Erzbistums von Achrida und der Notitiar. No 3 bei Parthey, ἐν «Θεολογία» 1959, σελ. 20. Ἀνακοίνωσις ἐν τῷ ΙΑ. Βυζ. Συνεδρίῳ τοῦ Μονάχου τοῦ 1958.
59. Γενικὴ Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἐν Ἀθήναις 1957.²
60. Περὶ τῆς φερομένης διαφορᾶς μορφῶν ἐν τῷ πολιτεύματι τοῦ ἀρχικοῦ Χριστιανισμοῦ (34-156 μ.Χ.). Ἀνακοίνωσις ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ, Ἀθῆναι 1959 ἔκδοσις 2α.
61. Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Τόμος Α. Ἀθῆναι 1960, σελ. 544+μ.
62. Conclusions de ses nouvelles recherches sur l'organisation primitive de l'église, ἐν «Θεολογία», τόμ. ΚΗ', ἐν Ἀθήναις 1957.

(συνέχεια ὀπισθεν)

26. Τὰ κατὰ τὴν ἀκύρωσιν τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Φωτίου Περόγλου ὡς Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, Ἀθῆναι 1942.
27. Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας Κύπρου ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 8ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 15-6-1943.
28. Ἡ θέσις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας ἔναντι τοῦ Πατριαρχείου Κων/πόλεως ἐπὶ Τσιμισκῇ, Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 9-12-1943.
29. Τὰ θεμέλια τῆς πνευματικῆς μας ἐνότητος καὶ ἡ Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη, ἐν «Γρηγορίῳ Παλαμᾷ» Θεσσαλονίκης, 1943 σελ. 50-45, 70-79.
30. Ἡ ἀντίθεσις Ἑλληνισμοῦ—Ρώμης καὶ ἡ διατήρησις τοῦ πολιτισμοῦ «Γρηγόριος Παλαμᾶς» Ἰανουάριος—Ἀπρίλιος 1946.
31. Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς θεμελιώσεως τῆς Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς ἐν τῇ Καθολικῇ Ὁρθοδόξῳ καὶ τῇ Ρωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ «Γρηγόριος Παλαμᾶς» Ν)βριος-Δ)βριος 1946.
32. Διατὶ Καθολικὴ Ὁρθόδοξος καὶ διατὶ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία «Γρηγ. Παλαμᾶς» Θεσσαλονίκης 1947-1948.
33. Ἑλλὰς—Παπικὸν Κράτος καὶ Κοινοδοχεῖα, «Ἐκκλησία» 15-7-1947.
34. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, Ἀθῆναι 1948, σελ. 210.
35. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Χρυσόστομος, «Ἐκκλησία» Νοέμβριος 1948 καὶ «Καθημερινή» 22 Ὀκτωβ. 1938.
36. Ὁ Ἀρχιεπισκοπὴς Χρυσόστομος Ἀθ. Παπαδόπουλος ὡς διευθυντὴς καὶ ἀναδιοργανωτὴς τῆς Ριζαρείου Σχολῆς (1911-1923) «Ἐπετηρίς Ἑνώσεως τῶν Ἀποφοίτων τῆς Ριζαρείου Ἐκκλ. Σχολῆς» 1949 σελ. 84-110.
37. Ἡ θέσις τῆς Καθολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῇ Κοινωνίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν (τοῦ Amsterdam), τεύχ. Α', Ἀθῆναι 1949, ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας».
33. Ἡ 1900ῃ ἐπέτειος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Χριστιανικοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων καὶ ὁ Μακεδονικὸς Ἑλληνισμός, ἐν «Γρηγορίῳ Παλαμᾷ» Θεσσαλονίκης, Ἰούλιος—Αὐγούστος 1949.
39. Ἡ Καθολικὴ Ὁρθοδοξία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, Θεσσαλονίκη 1950.
40. Ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος. 1950 ἐκδοσις 2α ἐπεξηγήμενη καὶ βελτιῶν 1958.
41. Ἡ «Χριστιανικὴ Ἑλλάς» (ἐπὶ τῇ 1900ῇ Ἀμφιετηρίδι τῆς), Ἀθῆναι 1951, Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας».
42. Ἡ παλαιότερα μνεῖα τῆς Μανθίνης καὶ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς, Ἀθῆναι 1951.
43. Ἡ Χριστιανικὴ Ἑλλάς τοῦ Παύλου καὶ αἱ εὐθύναι τῆς σήμερον, ἐν «Νέᾳ Σιών» Ἱεροσολύμων, τόμ. ΜΖ' 1952.
44. Περὶ τὴν ἱστορίαν τῶν Μητροπόλεων Βορ. Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀρχ/πῆς Ἀχρειδῶν κατὰ τὸν Θ', Γ' καὶ ΙΑ' αἰῶνα. α' Μακεδονία: 1 Ἡ πρώτη μνεῖα τῆς ἐπισκοπῆς «Βαρδαριωτῶν Τούρκων» (ἀνάτ. ἐκ τῆς «Θεολογίας» τόμ. ΚΓ') Ἀθῆναι 1952.
45. Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Φώτιος Β' ἐν τῇ προπαρασκευῇ τῆς ἄρσεως τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος (1930-1935), ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ὁρθοδοξίας» 1952, τεύχος 1ον, Ἰσταμπούλ 1952.
46. Τὸ νόημα τοῦ Ἀγῶνος καὶ αἱ ἐπιταγαὶ τῶν θυμάτων, ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας», Ἀθῆναι 1953.
47. Ἡ θέσις τῆς Καθολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῇ «Κοινωνίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν» (τοῦ Amsterdam), τεύχ. Β'. ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας» Ἀθῆναι 1952-3.

(συνέχεια ἔναντι)

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

1. 'Ο θεσμός και ὁ καταρτισμός τῆς Συνόδου ἐν τῇ Αὐτοκεφάλῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, Ἱεροσόλυμα 1929.
2. Εἶναι ὁ Κομμουνισμός θρησκεία; «Ἀνάπλασις» 1929.
3. Ἀνέκδοτος Κατήχησις Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» Ἀλεξάνδρεια 1930.
4. «Τακτικά» ἐν τῇ Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τομ. ΚΒ', σ. 656-757.
5. Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν, τομ. Α', τεύχ. α' (ἐν Texte und Forschungen ὑπὸ Ν. Bees Νο 13).
6. Πότε προήχθησαν αἱ Ἀθῆναι εἰς Μητρόπολιν (λόσις τῆς διαφωνίας τῶν πηγῶν). Ἀνακοινώσεις ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, Πρακτ. 1935, σελ. 285-92.
7. Εἶναι ἐπιστημονικῶς δυνατὴ ἡ Ὁρθόδοξος Ἀγωγή; Ἀθῆναι 1935, σελ. 15.
8. Ἀγκύρας Ἐκκλησιαστικῆ Ἱστορίας (μετ' ἐπισκοπικοῦ καταλόγου) ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, Ἀθῆναι 1936.
9. Σύντομος Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἀνδριανουπόλεως (μετ' ἐπισκοπικοῦ καταλόγου). Ἀθῆναι 1936, σελ. 15.
10. Ἀθηνῶν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1936, σελ. 50.
11. Σύντομος Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Ἀργους καὶ Ναυπλίου, Ἀθῆναι 1936, σελ. 18.
12. Ἐπισκοπὴ Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς (Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Α'. τόμου τῆς αὐτῆς ἐγκυκλοπαιδείας σελ. 925-28).
13. Β. Μυστακίδου: Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι (μετ' εἰσαγωγῆς), ἔκδοσις Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι 1946, σελ. 100.
14. Ἡ Ἐθνικιστικὴ Γερμανία ἐκκλησιαστικῶς, Ἀθῆναι 1934-7, σελ. 198.
15. Συμβολὴ εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1938 σελ. 106+ιβ'.
16. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία, ἐν τῇ αὐτῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τόμ. Γ'. σελ. 415-20.
17. Ἐπίτομος Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (49/50-1938), μετ' εἰσαγωγῆς, Ἀθῆναι 1938, σ. 256+ιβ' σχῆμ. 4ον.
18. Ἀντίκειται τὸ Β.Δ. τῆς 23ης Ἰουλίου 1850 πρὸς τὸν καταστατικὸν Χάρτην τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1833; Τὸ ζήτημα τῆς ἀποδοχῆς τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου. Ἀνακοινώσεις ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, Πρακτικά 9 Ἰουνίου 1938.
19. Ἐφέσου Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἐν τῇ θρησκευτικῇ καὶ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, τόμ. Γ' σελ. 749-64, Ἀθῆναι 1938.
20. Θεσσαλονίκης Μητρόπολις, αὐτόθι σελ. 1030-46. Ἀθῆναι 1939.
21. Χρυσόστομος Παπαδοπούλου: Grundzüge der Geschichte der Orthodoxen Kirche ἐν «Ekklesia» 1939 σελ. 19 (Μετάφρασις ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ).
22. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ὡς ἐπιστήμη: Ἀπόσπασμα ἐκ τῆς αὐτῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, τόμ. Γ', σελ. 1363-81, Ἀθῆναι 1940. Ἐκδοσις Β' 1947.
23. Ἡ ἱστορικὴ ἀποστολὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ παρελθόντι καὶ ἐν τῷ παρόντι (Λόγος ἐναρκτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἐκκλ. Ἱστορίας), Ἀθῆναι 1940.
24. Ἱστορικὸν σημεῖωμα περὶ τῶν ἐπαρχιῶν Παλαιᾶς καὶ Νέας Ἡπείρου ἐν τῇ πολιτικῇ καὶ Ἐκκλησιαστικῇ Γεωγραφίᾳ. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» Ὀκτώβριος - Νοέμβριος 1941, σελ. 172-78.
25. Ἐν τῇ θρησκευτικῇ καὶ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ πολλὰ ἄρθρα καὶ ἰδίως: Ἀβασσοί, Ἀβησσυνικὴ Ἐκκλησία (Ἱστορία τόμ. Α' σελ. 30-46), Ἀβραάξ, Ἀγαβος, Ἀγαπητὸς Α', Ἀγ. Ἐδρα, Ἡρακλείας Θράκης, Θηβῶν καὶ Λεβαδείας μητρόπολις.
(συνέχεια ὀπισθεν)